

Jeskyně v neolitu a časném eneolitu: pohled z Předního východu

Caves in the Neolithic and Early Eneolithic: a view from Near East

Vladimír Peša

Příspěvek shrnuje výsledky první části autorovy připravované disertační práce o využívání jeskyní v neolitu mezi střední Evropou a Předním východem, která je věnována Přednímu východu a Anatolii. Chronologicky je vymezena nejranějšími počátky neolitu, resp. zemědělství, a končí nástupem staršího eneolitu ve střední Evropě kolem 4000 cal BC – v chronologii Předního východu od natufienu po začátek mladého chalkolitu. Na jeskyni je pohlíženo jako na svébytnou archeologickou a zároveň přírodní lokalitu, přitom jsou sledovány vztahy mezi přírodním charakterem místa a nalezovými okolnostmi i typy artefaktů. Následně je diskutována funkce jeskyní jako pohřebních prostor, kultovních míst, sezónních sídlišť nebo pastevectví stanovišť a sledovány případné vazby na klimatický vývoj regionu.

This article represents the first part of the thesis dealing with the use of cave sites from the beginning of the Neolithic to the Early Eneolithic (Chalkolithic) in regions between the Near East and Middle Europe. The cave is perceived as a particular archaeological and natural site and this characteristic is followed in the context of archaeological finds and objects. The function of the cave as burial site, cult place, seasonal settlement or herding site will be discussed on the territory of the Levant and Anatolia, looking for parallels in use and in time in the Balkan and Middle Europe area.

Klíčová slova: jeskyně – Levanta – Anatolie – natufien – předkeramický neolit – neolit – chalkolit – jeskynní pohřebiště a sídliště – kult – pastevectví

Key words: cave sites – Levant – Anatolien – Natufian – PPN – Neolithic – Chalkolithic – cave burials and settlement – cult – herding

1. Jeskyně z pohledu archeologie

Jeskyně jako archeologická lokalita je díky své snadné definovatelnosti v krajině úzce spojena s vývojem oboru archeologie a v jeho počátcích sehrála řadu klíčových rolí při sestavování chronologie pravěkých dějin nejen Evropy. Cíle archeologických výzkumů jeskyní a interpretování získaných poznatků byly proto od samých začátků bádání předurčovány celkovým společenským pohledem na lidské dějiny a jejich dobovým výkladem, ovlivňovaným kulturně i politicky. Tento bezmála 150 let trvající vývoj vtisknul jeskyni určitý zobcovující obraz, jehož hlavní rysy se ustálily v době nejintenzivnějších výzkumů mnoha krasových oblastí střední i jihovýchodní Evropy v první třetině 20. století. Hlavním a často i jediným předmětem zájmu bylo hledání co možná nejstarších dokladů existence člověka a přes takto nasazené „paleolitické brýle“ pohled zpravidla končil neolitickými památkami, které se navíc jen výjimečně dočkaly další pozornosti. Kromě

praktických důsledků v podobě zničení méně výrazných nálezových situací postpaleolitických kultur hrubými výzkumnými metodami (o problematice mezolitu ani nemluvě) či prostým nezájmem výzkumníků měla tato skutečnost i dopad teoretický. Mocné pleistocénní vrstvy s paleolitickými nálezy byly obecně spojovány s obydlím člověka a tento v zásadě správný vývod byl romantizujícím způsobem aplikován i na situace mladší, méně zřetelné a kvantitativně spíše chudší, což vyvolalo pouze určitou redukci představy na sezonalitu těchto jeskynních obydlí. Tento pohled byl současně ovlivňován evolucionistickou představou vývoje „primitivních“ společností k moderní euroamerické civilizaci, takže úvahy o vhodnosti či nevhodnosti konkrétní jeskyně k obytným účelům byly zcela irrelevantní. Ba naopak, v obtížně využitelných jeskyních často býval spatřován důkaz o primitivnosti jejich obyvatel.

Dalším důležitým aspektem, který se od samých počátků výzkumu jeskyní promítal do jejich interpretace, je kontinuita historického vědomí a národní historie. Pomineme-li lokální vliv přírodních procesů, je jeskyně jako přírodní objekt v zásadě neměnná a přetravává po tisíciletí v setrvalé podobě, zatímco lidská společnost prochází soustavným vývojem a spolu s ním se mohl měnit – a podle všeho i měnil – vztah k jeskyni a jejímu významu či nevýznamu pro konkrétní dobu. Jeskyně představovala pro novověkého člověka střední Evropy především úkryt – ať se už jednalo o válečné refugium nebo o mimosídlištní hospodářské aktivity. Sakrálně spojené především s jeskynními poustevnami vymizelo s odezněním barokní éry a zůstalo pouze v lidové tradici v podobě různých démonických obyvatel jeskyní, čemuž již v 19. století nebyl všeobecně přikládán valný význam. Rodící se archeologie tedy zastihla jeskyni jako soudobou, v zásadě nevýznamnou profánní lokalitu, a nebyl proto ani důvod připouštět jiné možnosti výkladu. Pouze zcela mimořádné a nepřehlédnutelné nálezové situace byly označeny jako svatyně či obětiště, ale i v těchto případech sváděly dlouhý boj o své uznání po odstranění romantizujícího závoje (k jeskyním v novověku *Peša 2002*).

Tento uzavřený kruh příčin a následků se teprve v průběhu druhé třetiny 20. století pozvolna rozevíral díky celkovému vývoji oboru, přijímáním nových směrů a publikováním nových lokalit. Ve střední Evropě se však výraznější vlna zájmu o postmezolitické nálezy z jeskyní objevila až v osmdesátých letech v podobě monografického zpracování starých sbírkových fondů z menších krasových regionů (E. Rooková – Krakovsko, D. Walter – Durynsko, M. Geschwinde – Ith, W. Weissmüller – Ries, G. Fuchs – Štýrsko a o něco později V. Matoušek s K. Sklenářem – Český kras a B. Stoll-Tuckerová – střední část Francké Alby (*Peša 2006* s lit.). I přes chronologické zpřesnění etap osídlení krasových oblastí však torzovitě dochované soubory i dokumentace závažnější informace k funkci jeskyní nepřinášely a zůstávaly v obecně uznávaných multifunkčních modelech v podstatě univerzální aplikovatelnosti. V tomto ohledu nepomohlo ani porovnání s okolními publikovanými jeskynními oblastmi, které navíc často poskytly i chronologický nesoulad hlavních období jejich využívání, a rýsující se možnosti a souvislosti zůstaly zatím v rovině obecných úvah nebo hypotéz (např. *Matoušek 1996*, *Matoušek – Peša 1998*). Následoval proto pokus aplikovat základní uvažované funkční modely využívání jeskyní na větší území s využitím dalších, souhrnně nepublikovaných krasových regionů (*Peša 2006*) a zároveň zohlednit přírodní charakteristiku jeskyně jako mnohotvárné archeologické lokality, jak bylo testováno již dříve (*Stoll-Tucker 1997*, *Peša 1997*).

Tento model je využit také v autorově připravované disertační práci o neolitickém využívání jeskyní, jejíž první část je níže stručně prezentována. Jeskynní archeologické lokality jsou sledovány z několika hledisek, které lze shrnout do následujících tezí: 1) Přírodní charakter jeskyně je velmi variabilní a připouští tedy i různorodé možnosti využití. Pracujeme zde s kategoriemi světlých a tmavých prostor, sucha a vlhka, s přítomností stálého vodního zdroje, mikroklimatických podmínek, existence bizarních a imaginaci vyvolávajících sintrových tvarů atd. 2) Nálezové situace a kategorie nálezů ve vztahu k různým morfologickým skupinám jeskyní (*obr. 7*). 3) Geografické souvislosti sledují fenomén jeskyně jako archeologické lokality ve vztahu k průběhu procesu neolitizace střední Evropy. Z tohoto důvodu je nejprve pozornost věnována vztahu člověka k jeskyním v primární oblasti vzniku zemědělství na Předním východě a v Anatolii a následně jeho případné proměny při šíření sociokulturních změn a idejí do jihovýchodní a střední Evropy.

4) Chronologické souvislosti mapují období zájmu a nezájmu o jeskynní lokality od nejranějších počátků formování zemědělského způsobu obživy za natufské kultury až po nástupu období starého eneolitu ve střední Evropě kolem roku 4000 cal BC. Datum *post quem* je pro možnost porovnání akceptováno i pro Přední východ, kde v této době již probíhá období mladého chal-kolitu.

2. Jeskyně v Levantě

2.1 Natufien (12 500–10 500 cal BC)

Jeskynní lokality podobně jako otevřená sídliště se rozdělují do dvou skupin – na větší, dlouhodobě obývané základní tábory zpravidla uprostřed menších sídelních areálů s dalšími malými lokalitami, a na středně velké jeskyně nebo skupiny jeskyní, které podle dosavadních poznatků další sídelní zázemí postrádají. Nejpodrobnější informace jsou k dispozici především k základním táborům, které se nacházejí v prostoru mezi pobřežím Středozemního moře a horním údolím Jordánu, tři z nich jsou spojeny s jeskyněmi a vykazují řadu podobných znaků. V případě jeskynních lokalit el-Wad, Hayonim a Nahal Oren (*obr. 1*) se ve starším období jejich osídlení v prostoru vchodu nebo před ním rozkládalo pohřebiště, které se v jeskyni Hayonim nacházelo odděleně až za obytnými domy, rovněž situovanými do jeskynního portálu (*obr. 2*). V el-Wadu se obytný areál s jistotou nepodařilo lokalizovat, ale bezpečně se nenacházel hlouběji v jeskyni, kde byla v síni III objevena pouze kulturní vrstva, označovaná autorkou výzkumu M. Weinstein-Evronovou jako odpadní zóna, a na konci jeskynní chodby mohl v natufienu vyvěrat pramen. V Nahal Oren se sídliště nejstarší fáze předpokládá na terase v jeskynním vchodu, která je dnes již zbavena pravěkých sedimentů. V mladších sídelních etapách byla obytná zóna přemístěna zcela mimo prostor jeskyní.¹ K interpretaci vnitřních částí jeskyní celkově chybí dostatek informací. Jeskyně Oren je pastveckým využíváním zcela zbavena sedimentů, Hayonim v této části již nebyla plošně zkoumána, ale zvýšená přítomnost pozůstatků žab a naopak absence hadů v natufienské vrstvě v zadní části vchodu za sídlištěm ukazuje na vlhké prostředí. V závěru jeskynní chodby el-Wadu se v natufienu mohl vyskytovat vodní zdroj a kromě zvláštního „odpadního“ areálu s výskytem antropomorfních silicitorových jader staršího natufského období zůstala vnitřní jeskyně v mladším natufienu pravděpodobně bez výraznějších aktivit. Osídlení mladého a pozdního natufienu se přesouvá na terasu (Hayonim) nebo do svahu před jeskyní (el-Wad, Nahal Oren). Jak doklady sídlení, tak pohřbívání se tedy v případě základních táborů v průběhu natufienu soustřeďují podle dosavadních poznatků výhradně do prostoru jeskynního vchodu nebo před něj. Lokality el-Wad a Nahal Oren jsou obklopeny dalšími zpravidla menšími jeskyněmi, jejichž porušené natufské kulturní vrstvy bohužel neposkytují dostatečné informace k jejich významu v rámci sídelního areálu.

Druhou lépe poznanou kategorii lokalit představují prostorné světlé výklenkové jeskyně nebo skalní převisy (Kebara, Shuqba, Erq el Ahmar, Hilazon Tachtit²), které obsahují poměrně mocnou kulturní vrstvu s ojedinělými pohřby. V těchto případech není možné zjistit žádné bližší souvislosti mezi sídelními a pohřebními aktivitami. Totéž platí také pro vícesíňové jeskyně s méně výraznými doklady natufského využívání (včetně skupiny pohřbů v jeskyni Raqefet: *Lengyel – Nadel et al. 2005*), které se soustřeďují ve vchodu nebo ve vstupní síni, zatímco vnitřní, zpravidla tmavé části jeskyní jsou zcela bez archeologických dokladů. Zda byly důvodem nezájmu o vnitřní prostory jeskyní klimatické podmínky (zvýšená vlhkost?) nebo jiné socioreligiogní příčiny, je vzhledem k zatím jen v hrubých rysech rekonstruovanému klimatickém vývoji Levanty obtížné rozhodnout.³

¹ Mugharet el-Wad (pohoří Karmel): *Garrod – Bate 1937, Weinstein-Evron 1998; Hayonim (Galilea): Bar-Yosef 1991, Valla – Le Mort – Plisson 1991, Belfer-Cohen 1995; Nahal Oren (Karmel): Noy – Legge – Higgs 1973, Noy 1991*, vše s další lit.

² Kebara (Karmel): *Turville-Petre 1932, Bar-Yosef – Sillen 1993; Shuqba (Judea): Garrod – Bate 1942, Weinstein-Evron 2003; Erq el Ahmar (Judejská poušť): Neuville 1951; Hilazon Tachtit (Galilea): Grosman 2003.*

³ K diskusi o mříce vlivu klimatu na osídlení např. *Weinstein-Evron 1998, 129cf, dtto. 2005, 228, Cauvin et al. 1997, Bar-Yosef – Valla 1990, Henry – Bauer et al. 2001*. Rozdílné názory mohou odrážet také geografické odlišnosti zkoumaných regionů, kde se globální změny klimatu uplatňovaly v různé intenzitě.

Zejména velké lokality vykazují při porovnání artefaktů a ekofaktů různé odlišnosti, které mohou dokládat rozdílnou specializaci sídlišť nebo jejich obyvatel. Zatímco Hayonim představuje všeobecně orientované a samozásobitelské sídliště, el-Wad ukazuje na výrazný podíl zpracování masa lovných zvířat včetně jejich bourání před jeskyní v mladší etapě osídlení (Büller 1983, Bar-Oz – Dayan et al. 2004). Naopak výrazná koncentrace srpů v jeskyni Kebara by mohla naznačovat význam při sběru, eventuelně pěstování, obilovin. Bohaté environmentální poznatky z lokalit Hayonim a el-Wad mluví ve prospěch celoročních nebo jen na krátká období opouštěných sídlišť.⁴ Natufské komunity v základních táborech jsou rekonstruovány jako širší rodiny o několika desítkách členů, ale otázka jejich příbuznosti dosud nebyla uspokojivě prokázána (srov. Hayonim – Belfer-Cohen et al. 1991). V závěru natufienu mizí na lokalitách kamenné objekty i další doklady staveb, což je vysvětlováno zhoršujícím se klimatem na začátku chladného období mladšího dryasu a s tím související zvýšené mobility natufských komunit při vyhledávání hůře dostupných a v krajině více rozptýlených přírodních zdrojů. V pozdním natufienu jen přiležitostně využívaná dřívější sídliště mohla podle Grosmana nadále přetrávat v obecném povědomí jako rituální body krajiny spojené s tradicí pohřbených předků a sloužit nadále jako shromážďovací místa mobilních pozdně natufských lovecko-sběračských komunit (Groisman 2003).

2.2 Předkeramický neolit (PPNA, PPNB)

Využívání jeskyní v předkeramickém neolitu Levanty se mírně odlišuje od předchozího lovecko-sběračsko-pěstitelského období natufienu pravděpodobně jako odraz změn klimatu a společenské transformace do nejstarší zemědělské civilizace. Především na terasách před jeskyněmi přezívají dlouhodobá sídliště a v mladším stupni PPNB dosahují svého vrcholu (Nahal Oren, El-Khiam, případně i el-Wad?). Pokračující využívání dokládají také nepříliš silné neolitické vrsty v některých menších jeskyních s natufskými nálezy, některé z nich přitom sloužily jako malá sezónní sídliště během teplé poloviny roku a obsahovaly vestavěná obydlí ('Iraq ed-Dubb) nebo jen jednotlivé objekty (ohniště, jámy atd. – Nachcharini a Baaz ve střední Levantě).⁵ Typickým jevem především stupně PPNA jsou na řadě lokalit větší soubory kamenných hrotů šípů různých typů, které se odlišují svou proveniencí a jsou spojovány se zvýšenou mobilitou časných neolitických skupin či existencí loveckých skupin pohybujících se na velkém území mezi střední a jižní Levantou (Bar-Yosef – Belfer-Cohen 1989). To mohou nepřímo podporovat i nálezové situace v jeskyních se slabými kulturními vrstvami a malým počtem artefaktů, či dokonce jen ojedinělé nálezy kamenné industrie. V současnosti nelze s jistotou rozhodnout, zda je to důsledek pokračujícího chladného období mladého dryasu ve stupni PPNA, či jiných sociokulturních změn.

V podstatně delším stupni PPNB (začíná kolem 9200 cal BC) počet využívaných jeskyní stoupá a některé nové lokality by mohly naznačovat objevující se zájem o menší tmavé podzemní prostory. V jedné takové jeskyni v Nahal Hemar („Údolí asfaltu“, obr. 3) vznikla v této době nejstarší podzemní svatyně na Předním východě, a to podle dnešních poznatků daleko od dosud známých sídelních areálů předkeramického neolitu (Bar-Yosef – Alon 1988). Převládajícím typem jeskyní využívaných v období PPNB jsou však nadále – podobně jako v natufienu – světlé jeskynní výklenky a převisy. Zatímco opakováný výskyt hrotů šípů ukazuje snad na pokračující význam loveckých aktivit, nově se objevují hrubé silicitové sekery tzv. tahounienu. Na lokalitách v pohoří Karmel se vyskytuje často ve značném množství (Nahal Oren, Sefunim/'Iraq el-Barud) a traseologické analýzy (Sefunim – Ronen 1984) spolu s analogiemi výskytu broušené industrie v jihovýchodní Evropě dokládají existenci zalesněné krajiny. Příznivé klimatické podmínky k rozvoji lesů jsou v Levantě předpokládány přinejmenším v mladší etapě stupně PPNB. Další mimosídlištní aktivity v pohoří Karmel (Olami 1984) směřovaly pravděpodobně k dobývání suro-

⁴ Dlouhodobé osídlení dokládá přítomnost myší domácí Mus musculus a kolonie vrabce domácího (Bar-Yosef – Valla 1990, Pichon 1991) a cementové přírůstky na zubech gazel (Lieberman 1991), o sezonalitě vypovídají dále paleobotanické nálezy a malakofauna, zejména mořská (Weinstein-Evron 1998)

⁵ Nahal Oren (PPNA, PPNB) a el-Wad (PPNA?, PPNB) viz výše, El Khiam v Judejské poušti (Natufien, PPNA-PPNC): Echagaray 1964, 1966; 'Iraq ed-Dubb v údolí Jordánu (pozdní Natufien, PPNA): Kuijt – Goodale 2006, Edwards – Martin 2007; Nachcharini v Libanonu (Natufien, PPNA, PPNB): Copeland 1991, Akkermans – Schwartz 2003, 49; Baaz v západní Sýrii: Conard 2002, Conard ed. 2006.

vin – především pazourku, který se ve větším množství vyskytuje na dvou ložiscích. Podle nálezové situace v jeskyni Sefunim mohla těžba v okolí začít již na počátku PPNB a eventuelně mohlo souviset i s jeskynní dílnou na výrobu tesařských kamenných seker. Jiné zpracovávané zdroje silicítů v pohoří Douara v Palmýrské pánvi v Sýrii jsou datovány až do závěru stupně PPNB (*Hanihara – Sakaguchi 1978, 1979*). V obou regionech existují mimo využívaných jeskyní početné otevřené dílny v okolí výchozů. Zvýšení aktivit souvisejících s těžbou dřeva a kamenné suroviny nepochybňou souviselo s rychle se rozvíjejícími velkými neolitickými sídelními centry v úrodných oblastech Levanty a jejich narůstající sociální hierarchií. Vztahy mezi velkou sídelní aglomerací a blízkou oblastí s výskytem jeskyní lze dobře sledovat na příkladu Jericha, kde jsou oba typy lokalit dostatečně dobře prozkoumány. Početné jeskyně všech typů ve skalních útesech na dohled Jericha zcela postrádají nálezy předkeramického neolitu, ty se v podobě ojedinělých artefaktů štípané industrie objevují teprve ve vzdálenějších jeskyních v okolí Kumránu 10–15 km od Jericha a naznačují pouze příležitostné aktivity (*CNJD 2002*). Zda však tyto lokality souvisejí skutečně s obyvateli nedaleké neolitické aglomerace údolí Jordánu nebo s mobilními skupinami v oblasti dnešní Judejské pouště, není jisté, protože Kumrán leží na rozhraní obou geografických oblastí. Každopádně je zřejmé, že neolitští obyvatelé Jericha ponechávali blízké jeskyně zcela mimo svůj zájem a jejich občasné využívání mohlo narůstat až s větší vzdáleností od sídlišť (např. vícedenní aktivity). Nezájem o jeskynní lokality lze sledovat i v případě dalších velkých sídlišť předkeramického neolitu.

2.3 Keramický neolit (ca. 6400–5800 cal BC)

Postavení jeskyně na Předním východě se podle všeho odvíjí z širšího vývoje celé neolitické civilizace, jejíž centrum leželo v Mezopotámii a jižní Levanta se v této době nacházela na okraji zemědělského světa jako poslední článek k pouštním skupinám nomádů a lovců-sběračů. V souladu s tím se jeskynní lokality raného a středního keramického neolitu nacházejí ve střední Levantě⁶, tedy blíže hlavním neolitickým centrem, zatímco v jižnějších oblastech doklady zatím chybí. Teprve mladší neolit je v celém regionu ve znamení nového zájmu o jeskyně, ale nálezové situace se omezují pouze na menší soubory zlomků keramických nádob a štípané industrie, nacházející se výjimečně v dochované slabé kulturní vrstvě. V tomto kontextu působí jen předběžně zmíněné neolitické jámy z jeskyně Raqefet (Karmel – *Lengyel – Nadel et al. 2005*) a dosud nerevidované „pohřební jámy s kostmi“ z výzkumu r. 1924 v jeskyni na Východním pahorku v Jeruzalémě (*Duncan 1924*) výrazně excentricky a vzbuzují spíše nedůvěru ve správné časové zařazení. Žádné jiné nálezy lidských kostí nebo dokladů pohřebních aktivit nejsou v levantských jeskyních dosud známy, podobně jako v předkeramickém stupni, odhlédneme-li od kultovního uložení lidských lebek v jeskyni Nahal Hemar. Celkový počet jeskynních lokalit se v neolitu snížil a pokles zájmu lze sledovat i v případě světlých jeskyní a převisů, v předkeramickém neolitu stále ještě oblíbených. Nyní jen občasné návštěvy se tak nápadně odlišují od předchozí situace sezónních sídlišť nebo hospodářských mimosídlištních aktivit.

V keramickém neolitu se objevuje nový jev spojený se zájmem o krasové jeskyně s výskytem podzemních vodních zdrojů – tedy zpravidla rozsáhlější, tmavé podzemní prostory, ale samotné nevýrazné nálezové soubory bližší výpověď neumožňují. V jižní Levantě je takovou lokalitou jeskyně Nahal Qanah (obr. 4), která poskytla sice malý soubor běžných sídlištních nálezů, nicméně v jiném poměru jednotlivých typů ve srovnání se sídlišti (*Gopher – Tzuk 1996*). Další dvě podobné jeskyně leží ve střední Levantě, ale poskytují ještě méně informací (Jiita I a Nabaa el Mghara/Harajel – *Zumoffen 1900, Karkabi 1991*). Souvisí snad tendence vyhledávat podzemní vodní zdroje se změnou klimatických podmínek v období keramického neolitu, o nichž ovšem dosud není dostatek informací⁷. Nedostatek vody v krajině mohl jeskyně se stálými podzemními vodními

⁶ Libanonské jeskyně Mugharet el-Bezez s ranou keramikou typu Byblos a patrně Antelias se srpovou čepelí a jeskyně Jiita I (Nahr el-Kelb) s keramikou středního neolitu (*Kirkbride 1983a, Copeland – Hours 1971, Copeland – Wescombe 1965, 91*).

⁷ K dispozici je pouze jeden pylový profil z Ghabu v syrské části údolí Jordánu, který dokládá kolem 6000 BP výrazné vysušení krajiny ve srovnání se stavem kolem 9000 BP (*Roberts – Wright 1993, 201*).

zdroji postavit do zvláštní kategorie míst, zajišťujících přežití zemědělských komunit v nepříznivých klimatických výkyvech, ať už v praktické nebo spíše symbolické rovině.

2.4 Chalkolit

Zřetelnější doklady využívání jeskyní spolu s charakterem jejich podzemních prostor jsou spojeny až s obdobím chalkolitu. Po sporadických návštěvách jiholevantských jeskyní v období časně chalkolitického stupně kultury Wadi Rabah, které často chronologicky navazují na pozdě neolitické aktivity, se objevuje zvýšený zájem o jeskyně ve středním chalkolitu. Kolem 5000 cal BC vzniklo dosud nejstarší známé pohřebiště v galilejské jeskyni Pequi'in (*Gal – Smithline – Shalem 1999*) a jeskynní pohřebiště se v centrální oblasti jižní Levanty podobně jako v severnějších oblastech od té doby vyskytují průběžně až do doby bronzové. Převážně malé rozměry jeskyní nebo jen omezený počet pohřbů ukazují na dlouhodobé pohřbívání malých komunit (rodiny, sociálně hierarchizované skupiny?), jejíž členové na příkladu různé výbavy hrobů (bohaté i archeologicky „chudé“) v jeskyni Pequi'in měli stejný, resp. v dětství stejně omezený přístup k potravinovým zdrojům (*Lev-Tov – Gopher – Smith 2003*). Zvláštní pohřební tradice se rozšířila v mediteránní části jižní Levanty, kde byly ostatky zemřelých ukládány do keramických uren – osárií a deponovány jak do krasových, převážně tmavých jeskyní, tak především do uměle tesaných podzemních hrobek, napodobujících svým nepravidelným tvarem přírodní dutiny. V ostatních oblastech Levanty se umělé hrobky nevyskytují a zemřelí byli ukládáni do rohoží volně na povrchu menších nebo středně velkých, spíše světlých jeskyní. Pohřební krasové jeskyně představují zhruba čtvrtinu speleoarcheologických lokalit levantského chalkolitu, u řady dalších jeskyní se objevují nálezy značné společenské hodnoty (měď, slonovina) nebo keramika známá zejména z pohřebního kontextu, kterou C. Epsteinová definuje jako kultovní (včetně tzv. mléčníků – *Epstein 2001*). Tyto nálezy jsou často vázány na tmavé a velké jeskyně nebo rozsáhlejší krasové systémy a některé z nich dokládají tradici sporadického využívání již v dřívějších obdobích (mladý neolit, raný chalkolit – obr. 4).⁸ Rozsáhlejší krasové jeskyně byly v chalkolitu častěji navštěvovány i v případech, kdy nebyly objeveny žádné mimořádné nálezy; hlavní prostor aktivit a deponování artefaktů či odpadu však probíhalo převážně ve vstupních částech jeskyní.

V jižních pouštních oblastech Negevu a patrně i v Jordánsku pokračovalo od neolitu pastevectví či nomádské využívání krajiny, jak dokládají stratigrafie vrstev popela, uhlíků, exkrementů a množství trusu ovcí/koz pod skalními převisy a výklenky (*Rosen et al. 2005*). Otázkou zůstává, zda lze tento model využívání vztáhnout i na jeskynní lokality s chudým inventářem v severnějších oblastech Judejské pouště a judejsko-galilejských vrchovin. Z těchto jeskyní však dosud chybí doklady zvířecího trusu, který je s pastevectvím lokalitami Předního východu od pravěku po současnost neodmyslitelně spojen (např. *Kuijt – Russell 1993*). Podobně obtížné je u nevýrazných nálezových situací doložit případné sezónní aktivity, které by ovšem musely být jiného rozsahu nebo charakteru než v doložených případech natufienu a předkeramického neolitu. Výraznější situaci s jámami (patrně včetně jedné zásobnice) a bohatým keramickým souborem doložil výzkum terasy před jeskyní Hayonim, kde snad lze v období kultury Wadi Rabah a ve středním chalkolitu (ca. 5300–4500 cal BC) předpokládat malé sídliště; vlastní obytné objekty však doloženy nejsou (*Khalaily – Goren – Valla 1993, Garfinkel 1999, 158*). Samostatnou a dosud nerozřešenou kapitolu představují jeskyně středního až mladého chalkolitu ve skalních útesech na judejské straně Mrtvého moře včetně známé „Jeskyně pokladu“ v Nahal Mišmar, v nichž se dochovaly nejstarší organické materiály na Předním východě. Budiž zde pouze poukázáno, že v době využívání jeskyní byla dnešní Judejská poušť pravděpodobně z větší části zemědělskou krajinou a obraz „refugií“ v odlehlych pouštních kaňonech tak dostává nový, i když prozatím mlhavý rozměr (*Levy et al. 1991, Gilead 1994, Kerner 2001 s lit.*).

⁸ Např. Magharat el-Jai v údolí Jordánu se 2 měděnými sekerami ve skalní puklině, Netifim v horní Galileji, Magharat Beit al-Wadi na libanonsko-syrském pomezí, jeskyně 2 v Murabba'át nebo dvojice jeskyní Umm Qala'a a Umm Qatafa s velkým souborem picích rohů.

3. Jeskyně v Anatolii

3.1 Mladší epipaleolit (mezolit)

Jeskyně s archeologickými nálezy jsou známé především z jihovýchodní a jižní Anatolie jak ze sídelních oblastí mladších epipaleolitických (ve starší terminologii mezolitických) lovecko-sběračských skupin, tak z průběhu keramického neolitu a chalkolitu. Reprezentativnější obraz však dosud nabízí pouze středomořský region u Antalye se sítí zhruba 20 jeskyní a převisů, z nichž jen několik bylo podrobněji publikováno (Öküzini, Karain, Beldibi, Belbaşı). Časně holocenní osídlení světlé vstupní síně jeskyně Öküzini navazuje plynule na předchozí pozdně pleistocenní vývoj, jehož výsledkem je 1,5 m mocné kulturní souvrství vzniklé zhruba mezi 17 000 a 11 000 cal BC (obr. 5). Obsahuje běžný kamenný inventář, v mladší etapě se objevují doklady broušení kostěných hrotů, ruční mlýnky na zpracování rostlinných produktů a mobilní umění (Otte et al. 2003, Yalçinkaya et al. 2002). Ryté valouny (Öküzini, Beldibi) a jejich malované obdobky (Beldibi) mohou být doplněny nástěnnými obrazy lovné (?) zvěře méně jistého stáří z obou lokalit. Vyobrazení býka, po němž Öküzini nese své jméno, překvapivě nenachází protějšek v osteologickém materiálu, kde jsou kosti tura zastoupeny jen okrajově. S kultovní sférou bývá spojován i kámen pokrytý hustou sítí rýh, který má paralelu s natufským nálezem z jeskyně Hayonim v Levantě a podle navrhované interpretace může souviset s lunárním kalendářem (Marshack in Yalçinkaya et al. 2002, 285 ad.). Skalní převisy Beldibi a Belbaşı v pobřežních horách poskytly rovněž mocné kulturní souvrství, jehož výpověď je však dnes malá a lokality vyžadují revizní výzkum (Bostancı 1965 s lit.). Na lokalitách byly nalezeny předměty odkazující k rybolovu (háčky a kamenná plastika ryby z Beldibi) a ojedinělé lidské kosti (Beldibi, Belbaşı), které jsou podle analogie několika hrobů v Öküzini patrně rozrušenými pohřby. Úvahy o socioekonomickém modelu období epipaleolitických lovecko-sběračských skupin mohou vycházet pouze z výsledků výzkumu jeskyně Öküzini. Ta byla sezónním tábořištěm především na jaře a v létě, případně až do podzimu, a v průběhu celého období se její obyvatelé zaměřovali na lov divokých ovcí, koz a na sběr plodin. Tato zjištění vyvolávají diskusi, kde se nacházela jejich zimní tábořiště. S ohledem na více vnitrozemský situované jeskyně v pohoří Katran – kde leží i Öküzini – se někdy uvažuje o pobřežních převisech Beldibi a Belbaşı (spolu s okolními málo prozkoumanými lokalitami), ale odlišnosti v technologických komplexech štípané industrie v obou oblastech mluví spíše v neprospěch této varianty (Yalçinkaya 1998). V dalších oblastech zejména východní Anatolie jsou lokality dosud známy jen ojediněle a nebyly ve větší míře zkoumány, resp. publikovány, proto nejsou ani přesněji datovány (Tekkeköy, Pirin a Palanlı u Adiyamanu)

3.2 Neolit

Období předkeramického neolitu je mezi speleoarcheologickými lokalitami Anatolie zastoupeno jen velmi málo. V Öküzini je tento horizont – původně patrně nepříliš mocný – porušen mladšími jámami a i kamenná industrie je typologicky málo výrazná. Na lokalitě Pınarbaşı na jihu centrální Anatolie existovalo zřejmě jen otevřené sídliště a skalní převisy zůstaly ještě nevyužívány (Asouti 2003). Poněkud excentrickou lokalitu jak svým umístěním, tak nálezovou situací, představuje skalní výklenek Aetokremnos u Akrotiri na jižním pobřeží Kypru. Kulturní souvrství vzniklo v poměrně krátkém období kolem 10 500 cal BC, štípaná industrie je srovnatelná s natufskou tradicí nebo časným předkeramickým neolitem a obrovský soubor více než 250 tisíc kostí převážně endemického malého slona *Pygmy hippopotamus* vyvolává diskusi o možnosti lovу těchto savců a jejich vyhubení člověkem (Mandel – Simmons 1997). Další lokality předkeramického neolitu jsou zmíněny jen předběžně (převis Ber Ava Sikefta v okolí jezera Van, jeskyně u Sakçagözü rovněž ve východní Anatolii) a nejasná situace zůstává u lokalit Beldibi a Belbaşı, kde je neolitická keramika promíchána s „mezolitickými“ artefakty.

Ani výpovědní možnosti jeskynních lokalit keramického neolitu nejsou příliš velké. Pomíne-li ojedinělé zmínky o jeskyních východní Anatolie (Kızdamı, Palanlı?, Döngel a Sakçagözü), koncentrují se lépe prozkoumané lokality opět do středomořského regionu Antalye, který se ovšem v tomto období nacházel na samém okraji sídelního území neolitické společnosti. Časně

neolitická tmavá a leštěná keramika nebo keramika typu Kızılkaya je doložena z Beldibi, Belbaşı, v povrchové porušené vrstvě v Öküzini a ze starších sondáží v jeskyních Çarkini, Gurma, Kediini a Karain (*Yakar 1991*). Komplex Karain s několika síněmi (obr. 6) byl podle radiokarbonových dat z jeskyně B využíván od středního neolitu, keramický soubor je ale charakterizován J. Seherem jako raně chalkolitický (*Schoop 2005, Thissen 2006* s lit.). Do neolitického období jsou kladený také nástěnné malby v Beldibi a uvažuje se i o dalších jeskynních lokalitách s nástěnným uměním ve východní Anatolii, jejichž datace založená pouze na analýze výtvarného stylu nemusí být bezpečná (*Anati 1968, Balkan-Atlı 1994*). Otázku původu neolitických návštěvníků jeskyní v okolí Antalye, tedy mimo soudobé zemědělské zázemí centrální Anatolie, se dosud nedáří uspokojivě objasnit (k diskusi srov. *Yakar 1991*, 137 ad.). Paradoxně závažné svědectví o možném významu jeskyně v anatolském neolitu pochází naopak z centrální planiny, kde se žádné jeskyně nevytýují. Svatyně v Çatal Hüyük obsahovaly několik jak amorfních, tak člověkem vybroušených lidských plastik z jeskynních stalaktitů či stalagmitů, které dokládají, že obyvatelům tohoto sídliště byly větší krasové jeskyně nejen známy, ale zároveň i cíleně navštěvovány (*Mellaart 1967*, 179–202). Spojitost krápníků, vznikajících dlouhodobým skapem vody, se svatyněmi a tedy místním kultem je pozoruhodná.⁹ Dosud však zůstává neobjasněno, odkud byly krápníky získávány, protože v současnosti není v centrální Anatolii žádná jeskyně s neolitickými nálezy známa a z výše uvedených jeskyní obsahuje krápníkovou výzdobu pouze Karain.

3.3 Chalkolit

S nástupem chalkolitu přibývá počet jeskynních lokalit a charakter jejich využívání nabírá ostřejších rysů. V nejlépe prozkoumané jeskynní oblasti v okolí Antalye se zdá být ústřední lokalitou Karain, kde její využívání probíhalo v průběhu celého chalkolitu a jsou odtud doloženy i některé méně obvyklé nálezy (fragmenty náramku a hlavy idolu z mramoru, přívěsky, přeslen, ucho nádoby tvaru kozí hlavy aj. – obr. 6) a dvě jámy s lidskými kostmi (*Schoop 2005* s lit.). V blízké Öküzini existovalo ve středním a mladším chalkolitu malé pohřebiště (Kartal – Erek in *Yalçınkaya et al. 2002*, 347–349), a lidské zuby spolu s inventárem obcidiské kultury z jedné jeskyně u Sakçagözü rovněž mohou naznačovat hrobové souvislosti (*Garrard et al. 1996* s lit.). V chalkolitu narůstá zájem o nápadné, nebo jinak neobvyklé přírodní objekty. Kromě jeskynního labyrintu Civelek v Kappadokii s kultovním uložením nádob a krápníkové jeskyně s podzemním jezerem u Kelenderis na středomořském pobřeží zaujala chalkolitickou společnost také rozeklaná skalní formace s puklinovými jeskyněmi Yazılıkaya na severu centrální Anatolie, která později proslula jako chetitská svatyně (*Schoop 2005* s lit.). V západní Anatolii prozkoumané pravěké jeskyně zatím chybí a nejvýznamnější lokalita – Yarımburgaz u Istanbulu – se nachází již za Bosporanským průlivem. Využívání vstupní části této zhruba 0,5 km dlouhé krápníkové jeskyně začalo na přelomu anatolského neolitu a chalkolitu a pokračovalo až do jeho závěru. Jen torzovité dochovaná nálezová situace poskytla pozoruhodně pest्र keramický soubor, který ve starsích i mladších etapách využívání jeskyně odkazuje jak do prostředí egejských a balkánských kultur (Protosesklo, keramika s lineární a kardiovou výzdobou; Vinča, Turdaş, Karanovo II–III), tak k civilizaci západní Anatolie (pozdní kultura Fikirtepe, İlipinar VIII, Topkapı). Yarımburgaz z tohoto pohledu působí jako významná nadregionální lokalita s obtížně nalezitelnými analogiemi (*Yakar 1991, Özdoğan et al. 1991, Özdoğan 2001*).

4. Balkánské perspektivy

Území Balkánu představuje významný spojovací prvek mezi neoliticko-chalkolitickým světem Předního východu a mezoliticko-neolitickou společností jihovýchodní a střední Evropy a je ho možné sledovat i na příkladu jeskynních lokalit, které jsou na tomto místě načrtнуты jen v předběžných poznámkách. Až téměř ke stovce by se mohl vyplhat počet jeskyní využívaných v neo-

⁹ Na tuto okolnost odkazuje *B. Rutkowski (1986, 51)* i v případě kultovních jeskyní egejské oblasti v době bronzové.

litu na území Řecka. První neolitická kolonizační vlna v PPNB zastihla mezolitické komunity v dnes podrobně prozkoumaných jeskyních Franchhi na Peloponésu, Theopetra v Thessálii a v Jeskyni kyklopů na ostrově Youra (*Pérles 2001*). První dvě z nich jsou klasické prostorné, světlé a suché sídelní jeskyně, Kyklopi je svažitá a vlhká prostora s tvorbou stalagmitů. Již od raného řeckého neolitu se zájem člověka obrátil také k větším krasovým krápníkovým jeskyním (např. Panova jeskyně v Attice, Alepotrypa na Peloponésu s podzemním jezerem), které byly více méně kontinuálně využívány až do pozdního neolitu nebo eneolitu a od doby bronzové jsou evidovány jako kultovní místa (např. *Rutkowski 1986*). V Alepotrypě – snad již od časného eneolitu – probíhalo kromě votivního ukládání kovových a spondylových šperků také pohřbívání příbuzensky propojené komunity. V mladém neolitu má své počátky i využívání známé jeskynní svatyně L'Antre Corycien v Delfách. I přes lákavé propojení kultovního významu jeskynních svatyní hlouběji do minulosti je tato perspektiva většinou badatelů přijímána se zdrženlivostí a nejistotou.

Úroveň prozkoumání a chronologického zařazení postpaleolitických nálezových situací v jeskyních Bulharska zatím podrobnější úvahy neumožňuje. Mezi zhruba 20 publikovanými lokalitami výrazně vystupuje Devetaškata peštera u Devetaki v severním Bulharsku. Její mocné kulturní souvrství v obří vstupní hale na břehu jeskynního potoka, vyvěrajícího ze skalního sifonu v zadní části jeskyně, se začalo vytvářet již v časném neolitu a svého vrcholu patrně dosáhlo někdy na počátku eneolitu, kdy byly postaveny i dvě kúlové chaty a v nich pravděpodobně záměrně deponovány různorodé soubory předmětů. Dokladem výraznějšího zájmu o bulharské jeskyně zejména v eneolitu je i známá jeskyně Magurata s galerií nástěnných maleb.

Podrobnější informace jsou naopak k dispozici z krasových oblastí jihozápadní poloviny Rumunska, kde je pro sledované období zmapováno zhruba 60 speleoarcheologických lokalit. Černomořská Dobrudža představuje v tomto ohledu spíše okrajovou oblast s většími sídelními hiány, které se promítají i do osídlení krasové krajiny. Jeskyně jihozápadního Rumunska byly využívány v průběhu celého neolitu, ale následnost mezolitické a starčevo-krišské vrstvy je doložena pouze z Železných vrat (převi Cuina Turcului, jeskynní komplex Climente I). Nálezy staršího neolitu se objevují v různých typech jeskyní (např. Cauce, Curata u Nandru, Ciodovina, Bordu Mare). Na řadě lokalit se vyskytují nálezové celky také z prostředí kultury Vinča a Tisa, mezi nimi se objevují i deponie nálezů v obtížně využitelných jeskynních prostorech (např. Meziad, Peštéra cu vas). Výrazněji zastoupeným horizontem se však zdá až mladý neolit (např. Hoților, kras údolí Crișul Repede v Bihoru, Cheile Turzii u Cluje i všechny výše uvedené jeskyně). Românești je zároveň patrně jedinou dosud známou rumunskou jeskyní s výskytem zuhelnatělého obilí, které je spojováno snad již s horizontem nálezů Turdaș – Sălcuța. Jeskyně Hoților u minerálních pramenů nedaleko Železných vrat poskytla zajímavou stratigrafii pravděpodobně kultovních objektů, která začíná zřejmě již v časném eneolitu a pokračuje napříč celým eneolitem s těžištěm v kultuře Sălcuța III – Cernavoda II/III.

5. Souhrn

Historie využívání jeskyní v Levantě vykazuje určité zobecňující rysy, které s menšími odchylkami platí i pro méně prozkoumané oblasti severní části „úrodného půlměsíce“ a Anatolie. V závěru lovecko-sběračského období pozdního paleolitu sloužily jeskyně jako více či méně sezónní tábory, na nichž – nepochybně tak jako jinde – probíhaly také určité rituální aktivity. Postupná sedentarizace obyvatel natufské kultury přidala do jeskynních vchodů obytné objekty a významnější lokality byly pravděpodobně obývány po větší část roku. Výběr jeskyní z pohledu jejich morfologie je přitom zřejmý: jednoznačně byly preferovány světlé prostorné a suché jeskyně, v případě větších a vlhčích nebo tmavších krasových objektů potom jejich vchodové části nebo terasy před jeskyní. Podobný trend pokračuje i v předkeramickém neolitu, kdy jsou bezpečně doložena jak centrálnější, dlouhodobě využívaná sídliště, tak sezónní (letní) lokality. Rozkvět neolitické kultury Předního východu ve stupni PPNB a vznik velkých sídelních aglomerací s sebou přinesl spolu s hierarchizací společnosti ve smyslu vydělení vrstvy náboženské elity také

první doklady jeskynního kultu, který prozatím zastupuje pouze pozoruhodná lokalita Nahal Hemar. Keramický neolit by se dal označit za období transformace vztahu člověka k jeskyni. Zatímco v jižní Levantě po kulturním kolapsu a částečném vylidnění v závěru stupně PPNB se objekt jeskyně zcela vytratil z povědomí neolitických obyvatel, v Anatolii se tento vztah v neolitických sídelních centrech zřejmě ubíral směrem ritualizace podzemního světa, jehož příkladem mohou být antropomorfní jeskynní krápníky ze svatyní v Çatal Hüyüku. Zájem o sídelně nepříznivé tmavé a vlhké jeskyně pronikl v mladším neolitu i do jižní Levanty, ale archeologicky výraznější situace spojené s kultovními aktivitami jsou v této oblasti doloženy až z průběhu chalkolitu. Uvedené souvislosti by tak objekt jeskyně jako princip podzemí a zdroje vody řadily do úzkého vztahu s formováním religiózního vědomí neolitické společnosti. Jeskyně jako součást ženského principu chápání světa tak celkem dobře zapadají do kultu „bohyní“ a matrilineární rekonstrukce neolitické kultury.

K uvedenému trendu možného vývoje chápání jeskyně jako zástupce podzemní sféry duchovního světa je však nutné uvést doplňující poznámky. I když je obraz „neolitické transformace“ významu jeskyně vzhledem k malému počtu lokalit zatím spíše rozostřený, informace přesto naznačují, že k této proměně překvapivě došlo až v období keramického neolitu a nikoliv již ve stupni PPNB, kdy naopak bývá osamocený soubor kultovních předmětů ze svatyně v Nahal Hemar spojován s mužskou sférou. V této době by to mohl podporovat také nezájem o hlubší jeskynní systémy. Příjemce-li často navrhovanou souvislost mezi hlubokými proměnami neolitického světa v Levantě na konci stupně PPNB a klimatickými událostmi, ukazujícími přinejmenším v lokálních situacích na vysušení krajiny, potom by se obrácení pozornosti zemědělské společnosti ke krasovým jeskyním se stálým koloběhem podzemní vody, v podstatě nezávislým na vnějších výkyvech, zdálo logickým vyústěním vzniklé společenské i kulturní hrozby. V jakém časovém intervalu tato transformace mohla probíhat však zatím zůstává zcela mimo výpovědní možnosti lokalit.

Dále je třeba uvažovat o poměrně objemné skupině světlých jeskyní a převisů, které poskytly archeologicky málo „čitelné“ situace. U nich je prakticky nemožné rozhodnout, zda jsou tyto chudé nálezové situace výsledkem pozdějších transformačních procesů, neboť tento typ jeskyní přitahoval návštěvníky od pravěku po současnost, nebo zda souvisejí s profánními aktivitami, které nezanechávají specifické archeologické stopy. Neexistuje ani žádná metoda, která by dokázala stanovit kultovní využívání běžných profánních předmětů bez dalšího kontextu. Čitelnější se zdají být pouze pastevectví lokality, obsahující vrstvy trusu ustájených zvířat nebo charakteristické stopy po jejich vypalování (v druhém případě doloženém ovšem až v historické době). Ty jsou vázány výhradně na skalní převisy a mělké světlé jeskyně. Další úhel pohledu na využívání jeskyní nabízejí lokality s výskytem nástěnných maleb nebo rytin od ojedinělých motivů až po galerie scén, které se ve sledované oblasti nacházejí převážně v jižní a východní Anatolii a bývají řazeny do širokého intervalu od epipaleolitu po chalkolit. Nástěnné umění zpravidla není doprovázeno výraznějšími archeologickými situacemi či nálezy a kromě poloh pod širým nebem je vázáno na malé nebo prostornější – ale světlé – jeskyně.

Zajímavou kapitolu představuje problematika jeskynních pohřbů. Kultura natufienu navázala na mladopaleolitickou tradici občasných pohřbů v obývaných jeskyních a spolu s narůstající komunitou přibývalo i pohřbů, které dostaly v rámci větších lokalit zpravidla svůj vlastní prostor – vznikala tak první menší pohřebiště. Všechny známé pohřby jsou jámové a jejich polohy byly na povrchu pravděpodobně označovány. Z následujících období předkeramického a keramického neolitu bezpečné doklady jeskynních pohřbů chybí a nejsou zmiňovány ani žádné další lidské pozůstatky. Situace se změnila nejpozději ve středním chalkolitu, kdy jsou první jeskyně přeměnovány v hrobky ve vlastním smyslu slova, tedy na prostory určené výhradně zemřelým a s nimi spojenými kulty, kde byly pohřby ukládány volně nebo do osárií na povrchu podzemních prostor. V mladším chalkolitu byly podobné lokality zcela běžné a pohřbívání v umělých nebo přírodních jeskyních pokračovalo kontinuálně do doby bronzové a dále. I zde lze pozorovat určité preference při výběru odpovídající jeskyně, která zpravidla není velká, ale může být i tmavá. V řadě případů obsahují kulturní vrstvy mělkých jeskyní pozůstatky pohřbů nebo jen dislokované lidské kosti a někdy i zbytky rohoží, které naznačují, že se pravděpodobně jedná

o pohřby, zničené pozdějšími aktivitami. Vzhledem k tomu, že z chalkolitických jeskyní neznáme žádné pohřby v jamách, lze si stěží představit jeskyni s povrchově uloženými, rozkládajícími se těly zemřelých, která by současně sloužila dalším profánním účelům. Tyto smíšené kulturní vrstvy jsou tedy bud' výsledkem pozdějších aktivit, odpovídajících době po odeznamení fyziologických procesů a změně statusu místa, nebo představují inventář související s pohřebními obřady, zbavený původního kontextu v důsledku pozdějších postdepozičních transformací.

Summary

Caves in the Neolithic and Early Eneolithic : a view from Near East

The article is a summary of the first part of the author's dissertation entitled: "Mensch und Höhle im Neolithikum zwischen Mitteleuropa und Nahem Osten". The history of the use of the caves in Levant has certain generalized characteristics which are, with minor deviations, also valid for less explored areas of the northern "Fertile Crescent" and Anatolia. At the end of the hunter-gatherer period in the Late Palaeolithic Age, the caves served more or less as seasonal campsites at which-as was undoubtedly the case elsewhere-certain ritual activities took place. The gradual sedentarization of the people of the Natufian culture led to the addition of residential structures in the cave openings, and the most important locations were probably occupied for a greater part of the year. From a morphological perspective there was a clear preference for light, spacious and dry caves, in the case of larger and more moist or darker karst caves then their entrance areas or the terraces in front of them. A similar trend also continues in the Pre-Pottery Neolithic Age, when the caves are safely documented both as more central, long-term settlements and as seasonal (summer) locations. The blossoming of the Neolithic culture in the Near East in the PPNB phase and the emergence of large residential agglomerations produced, among other, the first evidence of the cave cult (Nahal Hemar). The Pottery Neolithic can be defined as period in which man's relationship with caves was transformed. While in South Levant following the cultural collapse and partial depopulation at the end of the PPNB phase caves completely vanished from the consciousness of the Neolithic inhabitants, in Anatolia this relationship in Neolithic residential centres apparently decreased in the direction of the ritualization of the underground world, an example of which could be the anthropomorphic cave formations from the shrine in Çatal Hüyük. Interest in dark and moist caves unfavourable for living purposes also spread in the later Neolithic Age to South Levant, though more distinct archaeological situations connected with cult activities are not documented in this area until the course of the Eneolithic period. If we accept the frequently suggested connection between the profound transformations in Neolithic civilization at the end of the PPNB phase and climatic events seen locally, at the very least, in the drying of the landscape, then the turning of agricultural societies' attention toward karst caves with a constant circulation of underground water, essentially independent of outdoor fluctuations, seemed a logical reaction to the societal and cultural threat that arose. The issue of cave burials can be followed as early as in the Natufian culture when, in addition to occasional burials in inhabited caves, the first smaller burial sites separated from the residential part appear. All known burials are in pit graves, apparently with a marker on the surface of the ground. Reliable evidence of cave burials are missing from the ensuing periods of the Pre-Pottery and Pottery Neolithic, and there is not even any mention of additional human remains. The situation changed, at the latest, in the Middle Chalkolithic period, when the first caves were converted to tombs-i.e. to spaces intended exclusively for the deceased and the related cults; bodies were laid to rest freely or in ossuaries on the surface of underground spaces. Similar sites were entirely common in the Late Chalkolithic period and burials in man-made or natural caves continued into the Bronze Age and further. Even in this period it is possible to observe certain preferences in the selection of appropriate caves, which typically are not large and can even be dark.

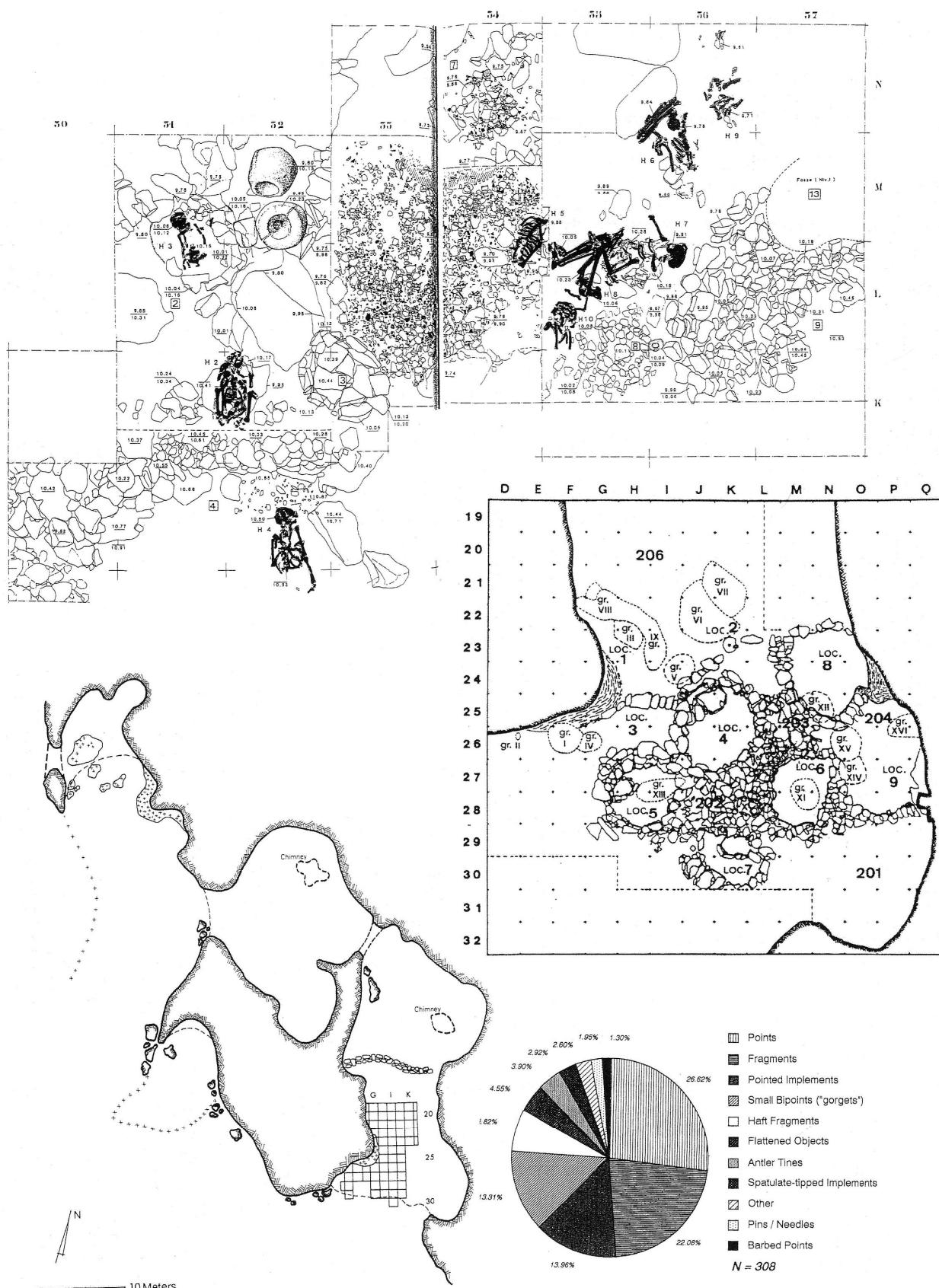
Výběr literatury

- Akkermans, P. – Schwartz, G. 2003: The Archaeology of Syria from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000–300 BC). Cambridge.
- Anati, E. 1968: Anatolia's Earliest Art. *Archaeology* 21, 22–35.
- Asouti, E. 2003: Woodland vegetation and fuel exploitation at the prehistoric campsite of Pınarbaşı, south-central Anatolia, Turkey: the evidence from the wood charcoal macro-remains. *Journal of Archaeological Science* 30, 1185–1201.
- Balkan-Atli, N. 1994: La Neolithisation de l'Anatolie. *Varia Anatolica* 7. Paris.
- Bar-Oz, G. – Dayan, T. – Kaufman, D. – Weinstein-Evron, M. 2004: The Natufian economy at el-Wad Terrace with spezial reference to gazelle exploitation patterns. *Journal of Archaeological Science* 31, 217–231.
- Bar-Yosef, O. 1991: The Archaeology of the Natufian Layer at Hayonim Cave. In: O. Bar-Yosef – F. Valla (eds.): The Natufian Culture in the Levant. Ann Arbor, Internat. Monogr. in Prehistory – Archaeol. Ser. 1, 81–92.
- Bar-Yosef, O. – Alon, D. 1988: Nahal Hemar Cave – The Excavations. *Atiqot* 18, 1–30.
- Bar-Yosef, O. – Belfer-Cohen, A. 1989: The Levantine "PPNB" Interaction Sphere. In: I. Hershkovitz (ed.): People and Culture in Change I, 59–72. BAR int. ser. 508.
- Bar-Yosef, O. – Sillen, A. 1993: Implications of the New Accelerator Date of the Charred Skeletons from Kebara Cave (Mt. Carmel). *Paléorient* 19/1, 205–208.
- Bar-Yosef, O. – Valla, F. 1990: The Natufian Culture and the Origin of the Neolithic in the Levant. *Current Anthropology* 31 (4), 433–436.

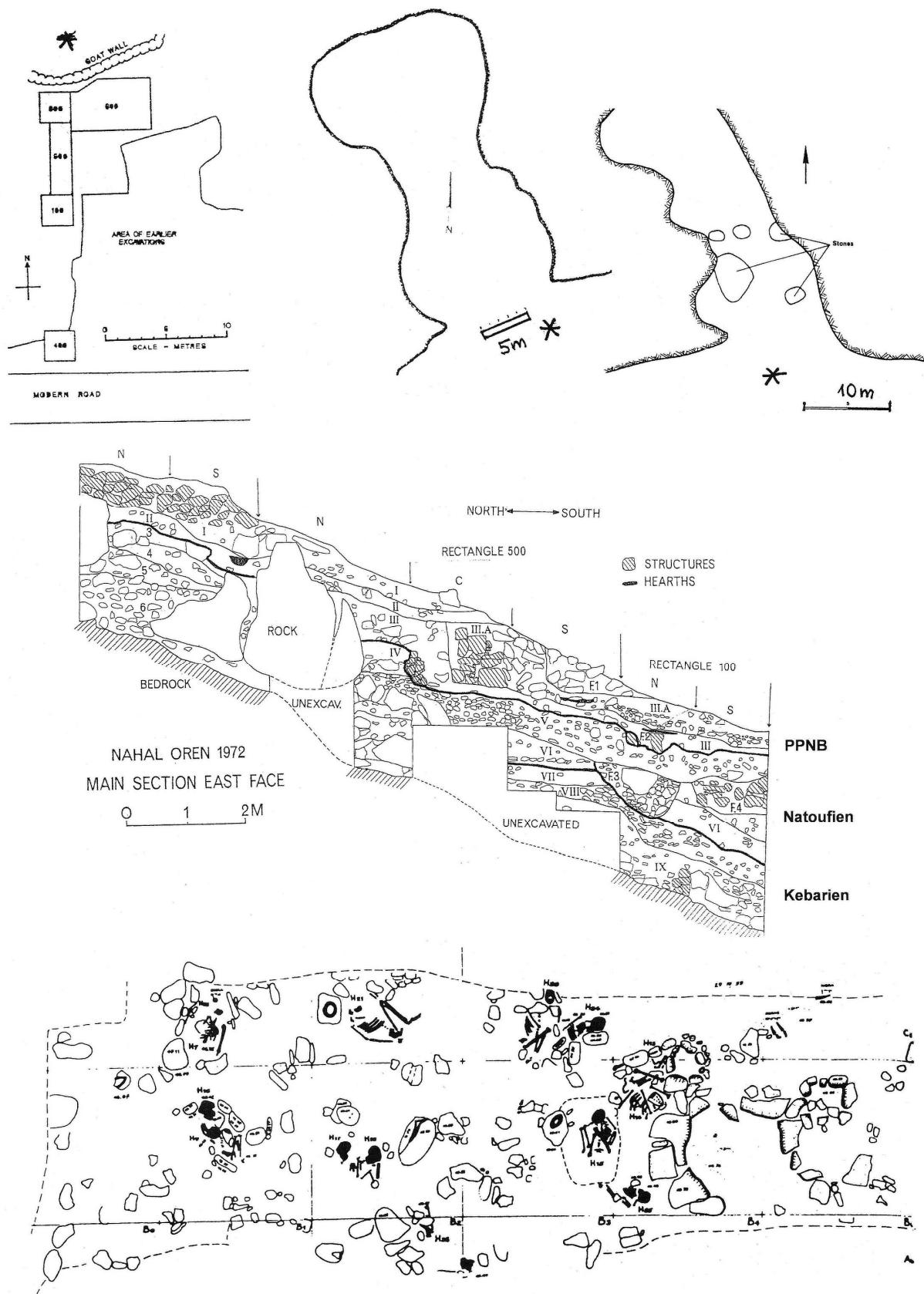
- Belfer-Cohen, A.* 1995: Rethinking Social Stratification in the Natufian Culture: The Evidence from Burials. In: S. Campbell – A. Green (eds.): *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxbow Monograph 51, 9–16.
- Belfer-Cohen, A.* – *Schepartz, L.* – *Arensburg, B.* 1991: New Biological Data For The Natufian Populations In Israel. In: O. Bar-Yosef – F. Valla (eds.): *The Natufian Culture in the Levant*. Ann Arbor, Internat. Monogr. in Prehistory – Archaeol. Ser. 1, 411–424.
- Bostancı, E.* 1965: The Mesolithic of Beldibi and Belbaşı and the Relation with the Other Findings in Anatolia. *Antropoloji* 3, 91–147. Ankara.
- Büller, H.* 1983: Methodological problems in the microwear analysis of tools selected from the Natufian sites of El Wad und Ain Mallaha. In: M.-C. Cauvin (ed.): *Traces d'utilisation sur les outils néolithiques du Proche Orient*, 107–125. Lyon – Paris.
- Cauvin, J.* – *Cauvin, M.-C.* – *Helmer, D.* – *Willcox, G.* 1997: L'homme et son environnement au Levant nord entre 30 000 et 7500 BP. *Paléorient* 23 (2), 51–69.
- CNJD* 2002: Surveys and Excavations of Caves in the Northern Judean Desert (CNJD – 1993). *Atiqot* 41/I, II.
- Conard, N.* 2002: An Overview of the Recent Excavations at Baaz Rockshelter, Damascus Province, Syria. In: R. Aslam et al.: *Mauerschau. Festschrift für M. Korfmann*, 623–639. Remshalden-Grunbach.
- Conard, N.* ed. 2006: Tübingen – Damascus Excavation and Survey Project 1999–2005. Tübingen.
- Copeland, L.* 1991: Natufian Sites in Lebanon. In: O. Bar-Yosef – F. Valla (eds.): *The Natufian Culture in the Levant*. Ann Arbor, Internat. Monogr. in Prehistory – Archaeol. Ser. 1, 27–42.
- Copeland, L.* – *Hours, F.* 1971: The later Upper Paleolithic Material from Antelias Cave, Lebanon: Levels IV–I. *Berytus* 20, 57–137. Beirut.
- Copeland, L.* – *Wescombe, P.* 1965: Inventory of Stone-Age Sites in Lebanon I. *Mélanges de l'Université Saint – Joseph* 41, 40–173. Beyrouth.
- Duncan, J. G.* 1924: Fourth Quarterly Report on the Excavation of the Eastern Hill of Jerusalem. Palestine Exploration Fund / Quarterly 56, 163–180.
- Echegaray, Gonzales J.* 1964, 1966: *Excavaciones en la terraza de "El Khiam"* (Jordania) I, II. *Biblioteca praehistorica Hispana*, Vol. 5. Madrid.
- Edwards, Y. H.* – *Martin, L.* 2007: Fauna from the Natufian and PPNA Cave Site of Iraq ed-Dubb in Highland Jordan. *Paléorient* 33/1, 143–174.
- Epstein, C.* 2001: The Significance of Ceramic Assemblages in Chalkolithic Burial Contexts in Israel and Neighboring Regions in the Southern Levant. *Levant* 33, 81–94.
- Gal, Z.* – *Smithline, H.* – *Shalem, D.* 1999: New Iconographic Aspects of Chalcolithic Art: Preliminary Observations on Finds from the Peqi'in Cave. *Atiqot* 37, 1–16.
- Garfinkel, Y.* 1999: Neolithic and Chalkolithic Pottery of the Southern Levant. *Qedem Monographs* vol. 39. Jerusalem.
- Garrard, A.* – *Conolly, J.* – *Moloney, N.* – *Wright, K.* 1996: The Early Prehistory of the Sakçagözü Region, North Levantine Rift Valley: Report on 1995 Survey Season. *Anatolian Studies* 46, 53–81.
- Garrod, D.* – *Bate, D.* 1937: The Stone Age of Mount Carmel I. Oxford.
- Garrod, D.* – *Bate, D.* 1942: Excavations at the Cave of Shukbah, Palestine, 1928. *Proceedings of the Prehistoric Society* 8, 1–20.
- Gilead, I.* 1994: The History of the Chalkolithic Settlement in the Nahal Beer Sheva Area: The Radiocarbon Aspect. *BASOR* 296, 1–13.
- Gopher, A.* – *Tsuk, T.* 1996: The Nahal Qanah Cave. Earliest Gold in the southern Levant. *Monograph Series of the Institute of Archaeology* 12, Tel Aviv.
- Grosman, L.* 2003: Preserving cultural traditions in a period of instability: The late Natufian of the Hilly Mediterranean Zone. *Current Anthropology* 44 (4), 571–580.
- Hanihara, K.* – *Sakaguchi, Y.* 1978, 1979: Paleolithic site of Douara Cave and Paleogeography of Palmyra Basin in Syria I, II. University Museum & University of Tokyo – Bulletin No. 14, 16.
- Henry, D. O.* – *Bauer, H. A.* – *Kerry, K. W.* – *Beaver, J. E.* 2001: Survey of Prehistoric Sites, Wadi Araba, Southern Jordan. *BASOR* 323, 1–19.
- Karkabi, S.* 1991: Nabaa el Mghara (suite). Al Ouat'Ouat N.S. 6, 54–61. Speleo-Club du Liban: Antelias.
- Kerner, S.* 2001: Das Chalkolithikum in der südlichen Levante. *Orient-Archäologie* 8. Rahden/Westf.
- Khalaily, H.* – *Goren, Y.* – *Valla, F. R.* 1993: A Late Pottery Neolithic Assemblage from Hayonim Terrace, Western Galilee. *Journal of The Israel Prehistoric Society* 25, 132–144.
- Kirkbride, D.* 1983a: The Neolithic of Bezez Cave. In: D. A. Roe (ed.): *Adlun in the Stone Age – The excavations of D. A.E. Garrod in the Lebanon, 1958–1963*. BAR i.s. 159, 367–388.
- Kuijt, I.* – *Goodale, N. B.* 2006: Chronological Frameworks and Disparate Technology: An Exploration of Chipped Stone Variability and the Forager to Farmer Transition at 'Iraq ed-Dubb, Jordan. *Paléorient* 32/1, 27–45.
- Kuijt, I.* – *Russell, K. W.* 1993: Tur Imdai Rockshelter, Jordan: Debitage Analysis and Historic Bedouin Lithic Technology. *Journal of Archaeological Science* 20, 667–680.
- Lengyel, G.* – *Nadel, D.* – *Tsatskin, A.* – *Bar-Oz, G.* – *Bar-Yosef Mayer, D.* – *Be'eri, R.* – *Hershkovitz, I.* 2005: Back to Raqefet Cave, Mount Carmel, Israel. *Journal of The Israel Prehistoric Society* 35, 245–270.
- Lev-Tov, N.* – *Gopher, A.* – *Smith, P.* 2003: Dental Evidence for Dietary Practices in the Chalcolithic Period: The Findings from a Burial Cave in Peqi'in (Northern Israel). *Paléorient* 29/1, 121–134.
- Levy, T.* – *Alon, D.* – *Grigson, C.* – *Holl, A.* – *Goldberg, P.* – *Rowan, Y.* – *Smith, P.* 1991: Subterranean Negev Settlement. *National Geographic Research & Exploration* 7 (4), 394–413.
- Lieberman, D.* 1991: Seasonality and Gazelle Hunting at Hayonim Cave: New Evidence for "Sedentism" During the Natufian. *Paléorient* 17/1, 47–57.
- Mandel, R.* – *Simmons, A.* 1997: Geoarchaeology of the Akrotiri Aetokremnos Rockshelter, Southern Cyprus. *Geoarchaeology* 12 (6), 567–605.

- Matoušek, V.* 1996: Archeologické nálezy z jeskyní Českého krasu 3× jinak. Archeologické Rozhledy 48, 16–28.
- Matoušek, V. – Peša, V.* 1998: Keramické nálezy v jeskyních ve střední Evropě. Archeologické Rozhledy 50, s. 224–242.
- Mellaart, J.* 1967: Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia. New York.
- Neuville, R.* 1951: Le Paléolithique et le Mésolithique du désert du Judée. Archives de L’Institute de paléontologie humaine, Mémoire 24. Paris.
- Noy, T.* 1991: Art and Decoration of the Natufian at Nahal Oren. In: O. Bar-Yosef – F. Valla (eds.): The Natufian Culture in the Levant. Ann Arbor, Internat. Monogr. in Prehistory – Archaeol. Ser. 1, 557–568.
- Noy, T. – Legge, A. J. – Higgs, E. S.* 1973: Recent Excavations at Nahal Oren, Israel. Proceedings of the Prehistoric Society 39, 75–99.
- Olami, Y.* 1984: Prehistoric Carmel. Haifa.
- Otte, M. (et al.) – López Bayón, I. – Noiret, P. – Bar-Yosef, O. – Yalçinkaya, I. – Kartal, M. – Léotard, J.-M. – Pettit, P.* 2003: Sedimentary Deposition Rates and Carbon-14: the Epi-paleolithic Sequence of Öküzini Cave (Southwest Turkey). Journal of Archaeological Science 30, 325–341.
- Özdoğan, M.* 2001: Yarimburgaz Cave Excavations. In: Istanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey (1932–2000). Istanbul, 8–11.
- Özdoğan, M. – Miyake, Y. – Özbaşaran Dede, N.* 1991: An Interim Report on Excavations at Yarimburgaz and Toptepe in Eastern Thrace. Anatolica 17, 59–121. Leiden.
- Perles, C.* 2001: The Early Neolithic in Greece. Cambridge.
- Peša, V.* 1997: Jeskyně Českého krasu v mladší době bronzové až halštatské. In: V. Cílek (ed.): Archeologie a jeskyně. Knihovna ČSS sv. 29, 111–132. Praha.
- Peša, V.* 2002: Člověk a jeskyně v novověku (1500–2000). Kuděj – časopis pro kulturní dějiny 4, č. 1, s. 3–19, č. 2, s. 3–19.
- Peša, V.* 2006: Využívání jeskyní v mladší době bronzové až halštatské ve vybraných oblastech střední Evropy. Památky Archeologické 97, 47–132.
- Pichon, J.* 1991: Les Oiseaux au Natoufien, avifaune et sédentarité. In: O. Bar-Yosef – F. Valla (eds.): The Natufian Culture in the Levant. Ann Arbor, Internat. Monogr. in Prehistory – Archaeol. Ser. 1, 371–380.
- Roberts, N. – Wright, H. E. jr.* 1993: Vegetational, Lake-Level, and Climatic History of the Near East and Southwest Asia. In: Wright, H. E. jr. et al.: Global Climates since the Last Glacial Maximum, 194–220. Minneapolis – London.
- Ronen, A.* 1984: Sefunim Prehistoric Sites, Mount Carmel, Israel. BAR i. s. 230.
- Rosen, S. – Savinetsky, A. – Plakht, Y. – Kissleva, N. – Khassanov, B. – Pereladov, A. – Haiman, M.* 2005: Dung in the Desert: Preliminary Results of the Negev Holocene Ecology Project. Current Anthropology 46 (2), 317–327.
- Rutkowski, B.* 1986: The Cult Places of the Aegean. New Haven – London.
- Schoop, U. D.* 2005: Das anatolische Chalkolithikum. Urgeschichtliche Studien 1. Remshalden.
- Stoll-Tucker, B.* 1997: Nacheiszeitliche Höhlennutzung am Beispiel des oberen Pegnitztal (Nördliche Frankenalb). Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands 4. Büchenbach.
- Thissen, L.* 2006: Southwest and Northwest Anatolia 10,000–5500 cal BC. In: CANeW ^{14}C database ^{14}C charts. The Project CANeW. www.canew.org (Stand zum Jahr 2006).
- Turville-Petre, F.* 1932: Excavations in the Mugharesh el-Kebarah. Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 62, 271–276.
- Valla, F. R. – Le Mort, F. – Plisson, H.* 1991: Les fouilles en cours sur la Terrasse d’Hayonim. In: O. Bar-Yosef – F. Valla (eds.): The Natufian Culture in the Levant. Ann Arbor, Internat. Monogr. in Prehistory – Archaeol. Ser. 1, 93–110.
- Weinstein-Evron, M.* 1998: Early Natufian el-Wad Revisited. ERAUL 77.
- Weinstein-Evron, M.* 2003: In B or not in B: a reappraisal of the Natufian burials at Shukbah Cave, Judea, Palestine. Antiquity 77, 96–101.
- Weinstein-Evron, M.* 2005: Modeling the Influence of Wood Use by the Natufians of El-Wad in the Forest of Mount Carmel. Journal of The Israel Prehistoric Society 35, 285–298.
- Yakar, J.* 1991: Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and Early Chalkolithic Period. Tel Aviv University – Monograph Series Nr. 9.
- Yalçinkaya, I.* 1998: La grotte d’Öküzini: généralités dans le contexte Anatolien. In: M. Otte (ed.): Précis d’Anatolie, 489–499. ERAUL 85, Liège.
- Yalçinkaya, I. – Otte, M. – Kozłowski, J. – Bar-Yosef, O. (ed.)* 2002: La grotte d’Öküzini: évolution du Paléolithique final du sud-ouest de l’Anatolie. ERAUL 96.
- Zumoffen, G.* 1900: La Phénicie avant les Phéniciens. Beyrouth.

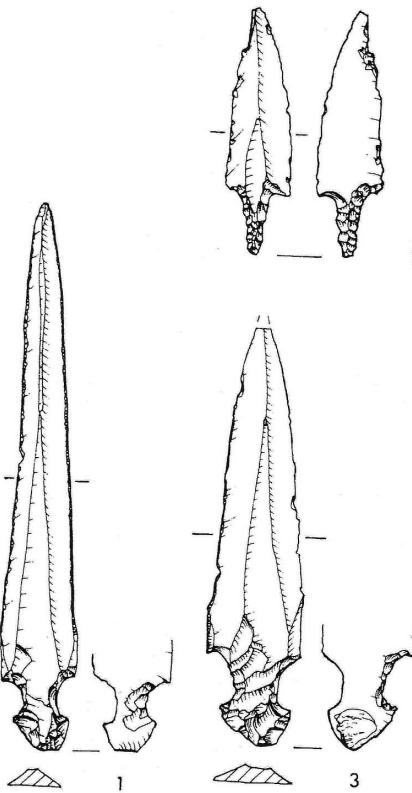
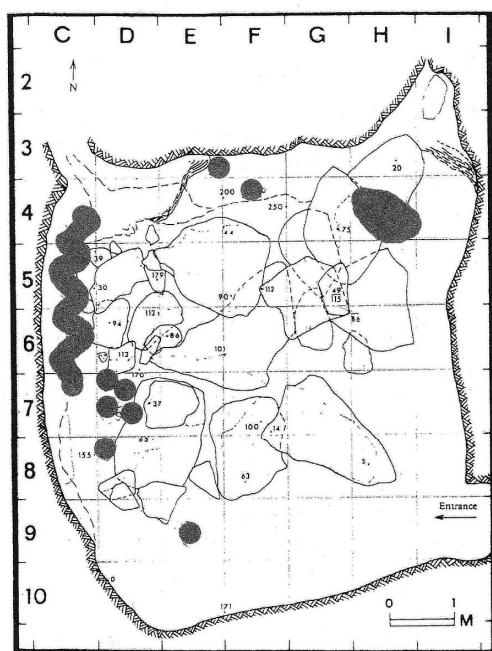
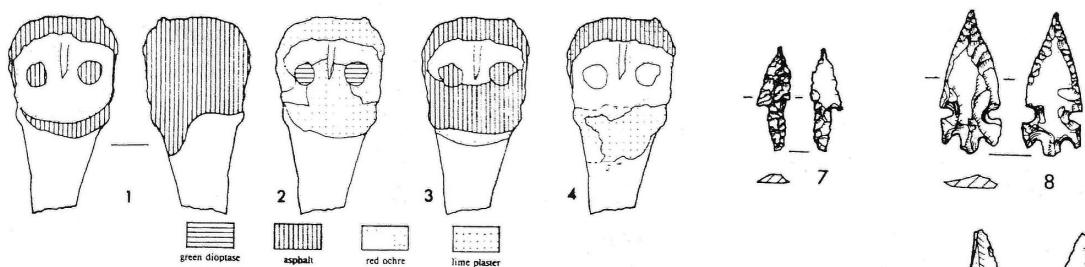
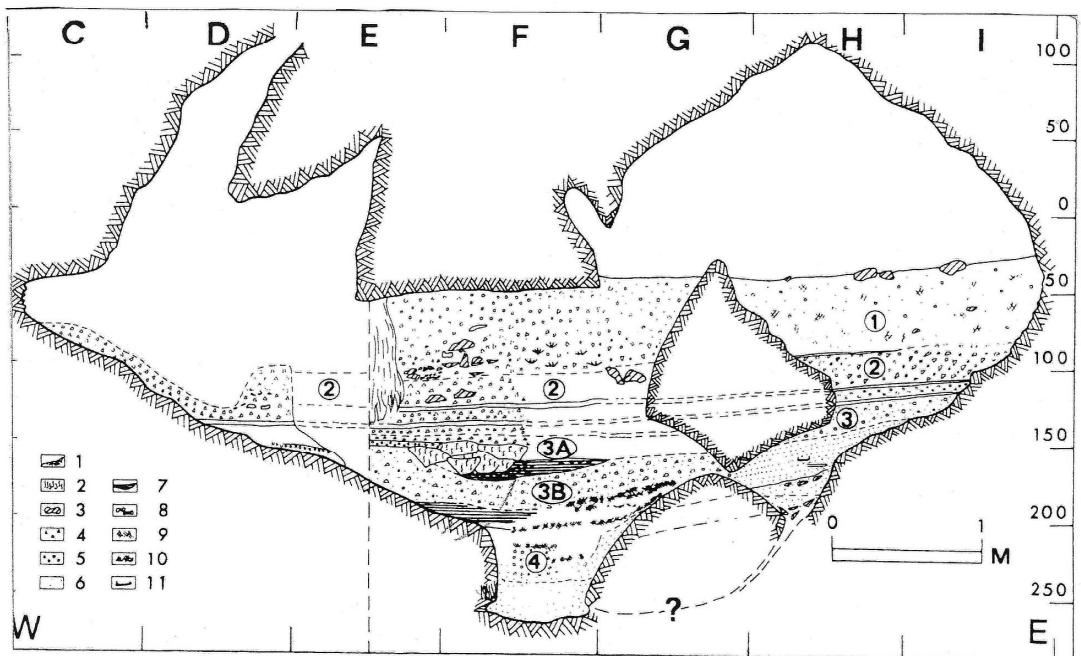
Vladimír Peša
Vlastivědné muzeum a galerie v České Lípě
Nám. Osvobození 297, CZ-470 34 Česká Lípa

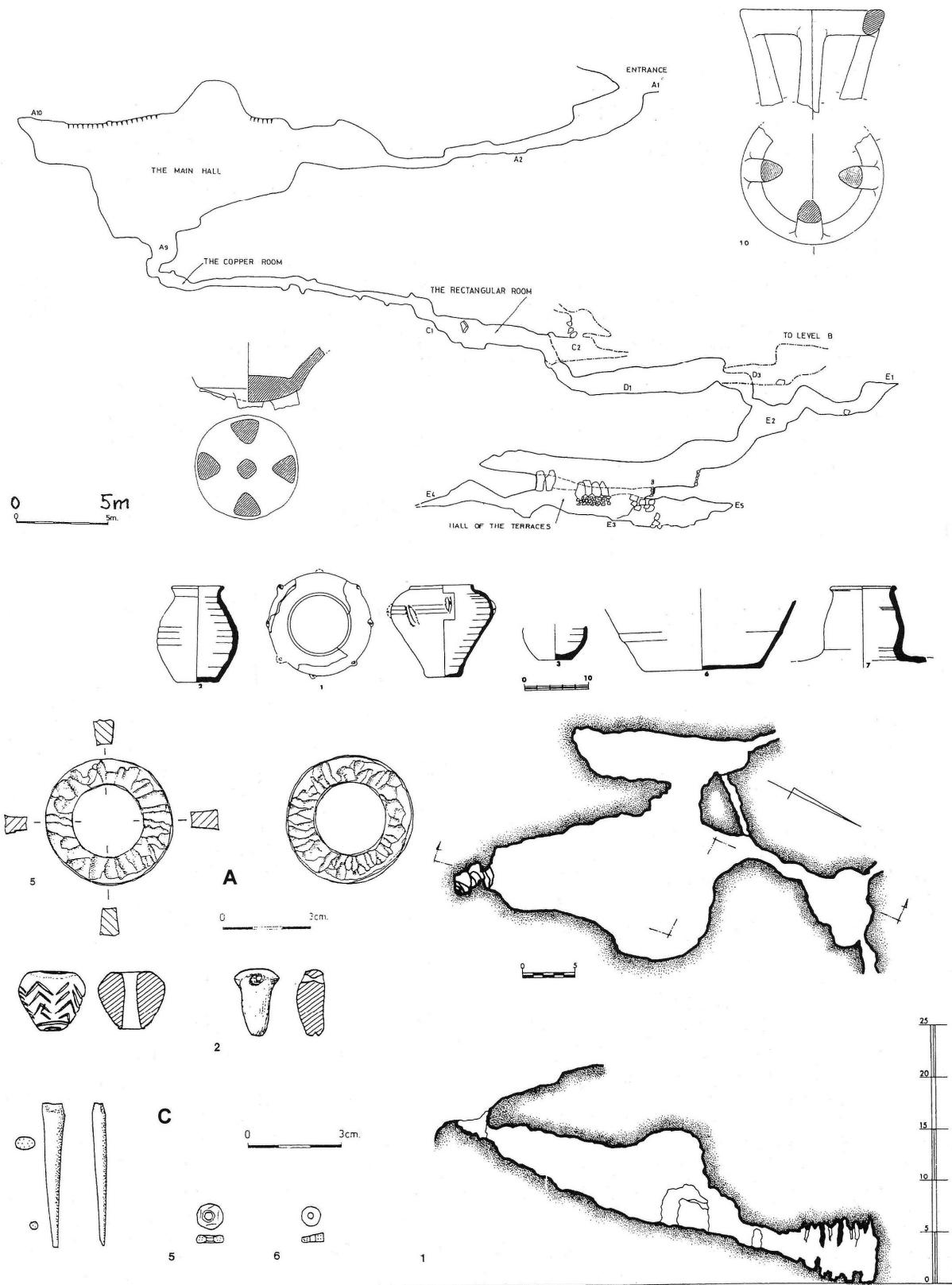
Obr. 1 Jižní Levanta – jeskyně Hayonim. Kultura natufienu – nahoře terasa, uprostřed jeskynní vchod, dole celkový plán jeskyně a diagram kategorií kostěných artefaktů (podle Valla et al. 1991, Campana in Bar-Yosef ed. 1991, Bar-Yosef – Goren) – Fig. 2 Southern Levant – cave Hayonim. Natufian culture – above terrace, middle the cave entrance, below the overall plan of the cave and the diagram of categories of bone artifacts (by Valla et al. 1991 Campana in Bar-Yosef ed. 1991, Bar-Yosef – Goren)

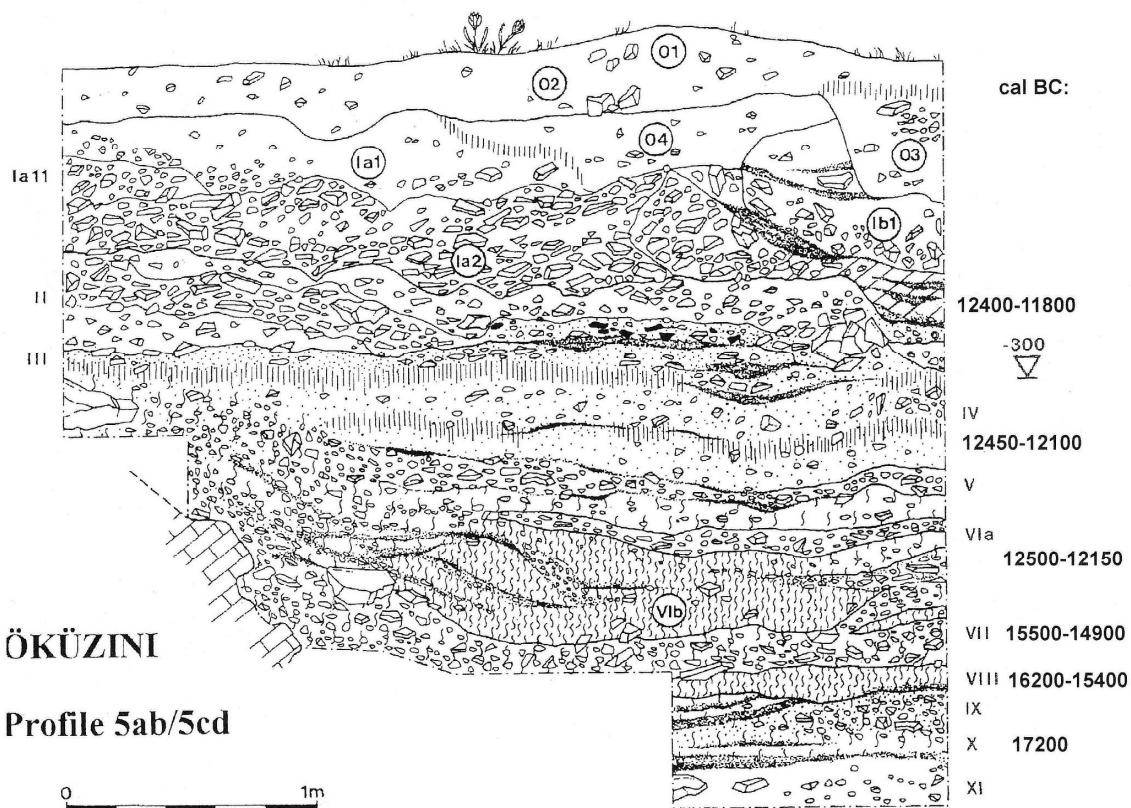
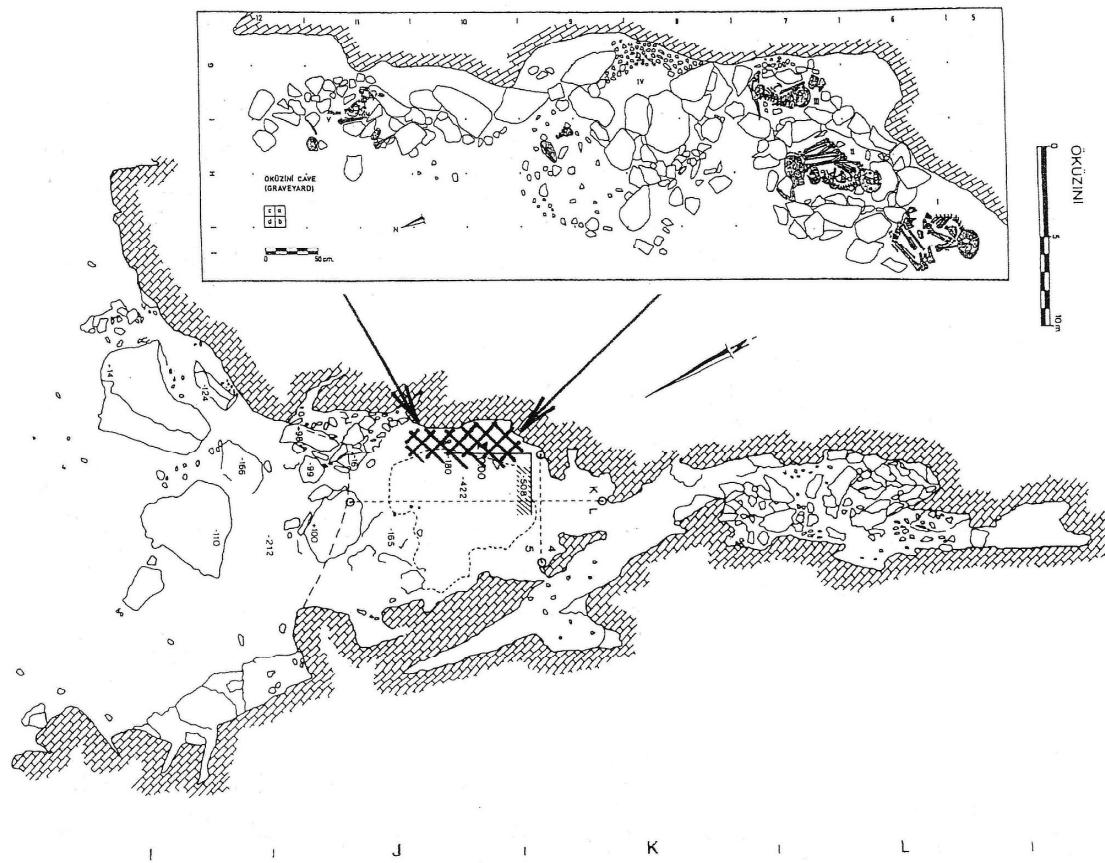
Obr. 2 Jižní Levanta – Nahal Oren. Nahoře celkový plán a jeskyně Oren, uprostřed řez sídlištěm pod terasou, dole natufské pohřebiště (podle Noy et al. 1973, Olami 1984, Stekelis a Noy) – Fig. 1 Southern Levant – Nahal Oren. Above the general plan and cave Oren, middle settlement cut below the terrace, down Natufian cemetery (by Noy et al. 1973, Olami 1984, Stekelis and Noy)

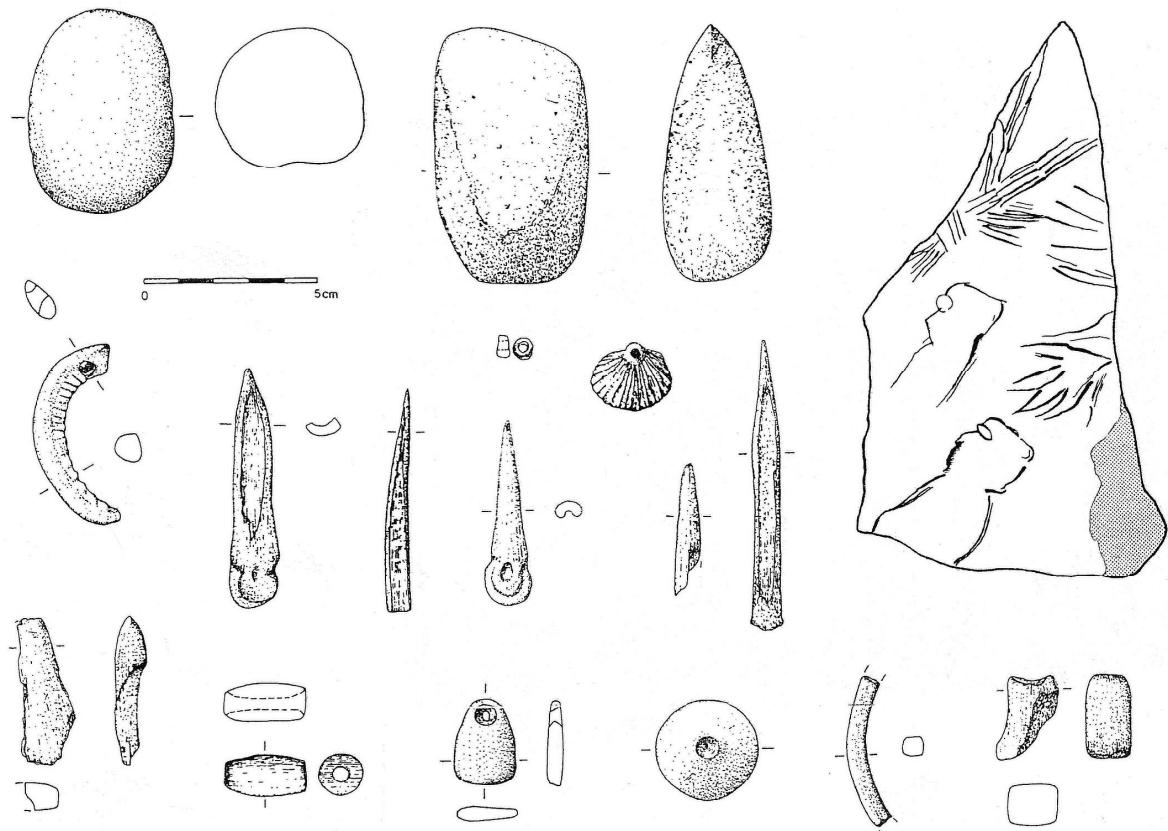
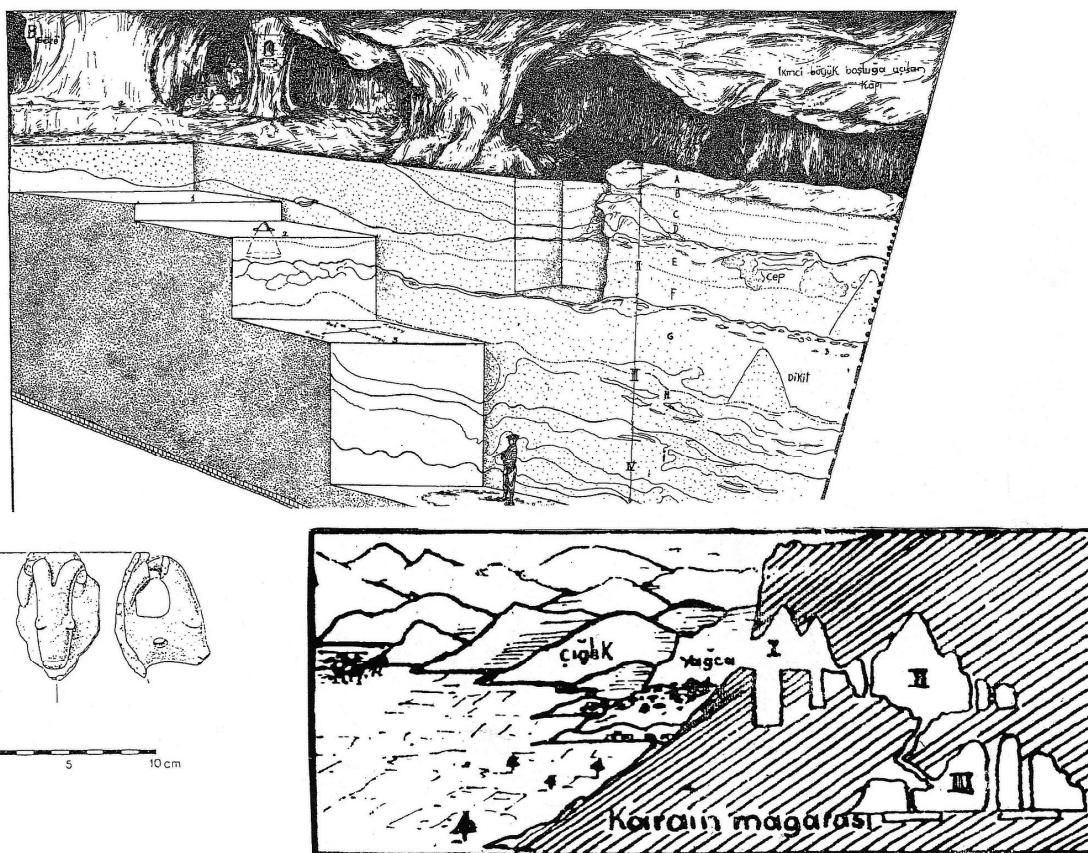
Obr. 3 Jižní Levanta – jeskyně Nahal Hemar s nálezy PPNB: dřevěné hlavy s barevnými nátěry, hrotů, dole dva nože s asfaltovými skvrnami typu Nahal Hemar (podle Bar-Yosef – Alon 1988) – Fig. 3 Southern Levant – cave Nahal Hemar with findings PPNB: wooden heads with colored paint, points, below two type Nahal Hemar knives stained with asphalt (by Bar-Yosef – Alon 1988)

Obr. 4 Jižní Levanta – jeskyně Nahal Qanah (nahoře a vlevo): vertikální řez, podstavec z bazaltu, kroužky ze zlata a drobné předměty (podle Gopher – Tsuk 1996). Dole jeskyně Nahal Zalzal s chalkolitickými nádobami (podle Cohen 1985) – Fig. 4 Southern Levant – cave Nahal Qanah (above and left): vertical cut, basalt stand, gold rings and small items (by Gopher – Tsuki 1996). Below cave Nahal Zalzal with Chalkolithic vessels (by Cohen 1985)

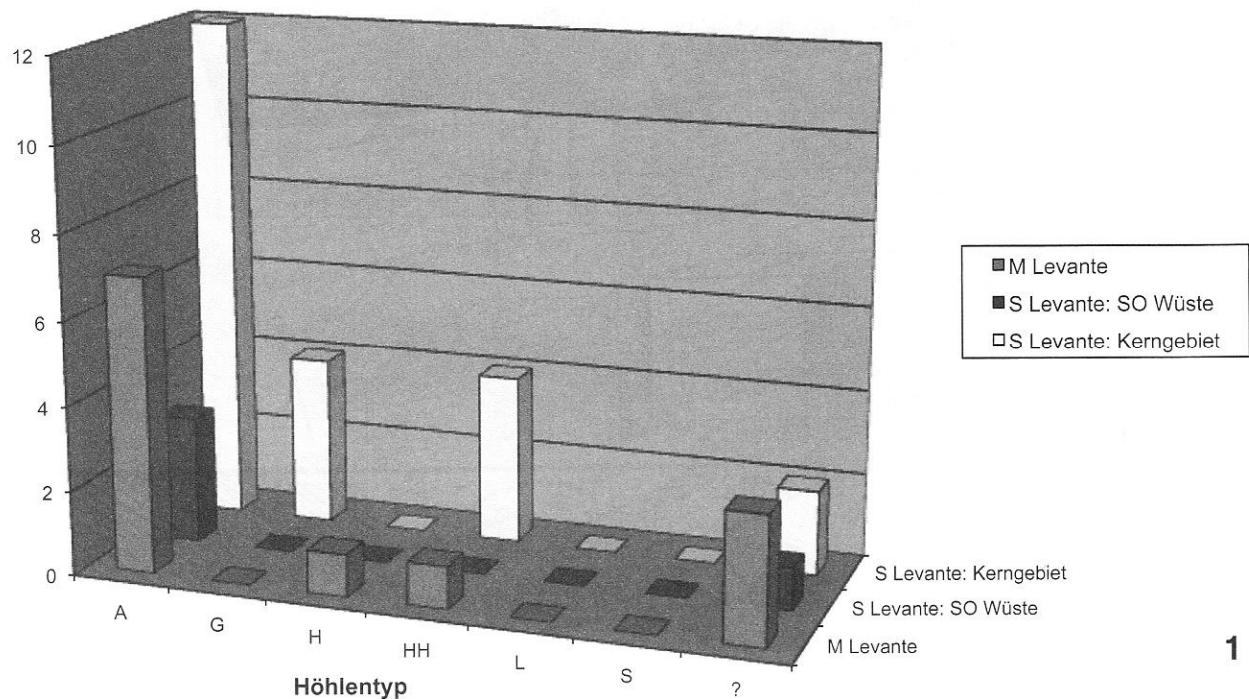

Obr. 5 Anatolie – jeskyně Öküzini. Nahoře chalkolitické pohřebiště, dole hlavní profil s kalibrovanými daty (podle Otte et al. 2003) – Fig. 5 Anatolia – cave Öküzini. Above Chalkolithic cemetery, below the main profile with calibrated data (by Otte et al. 2003)

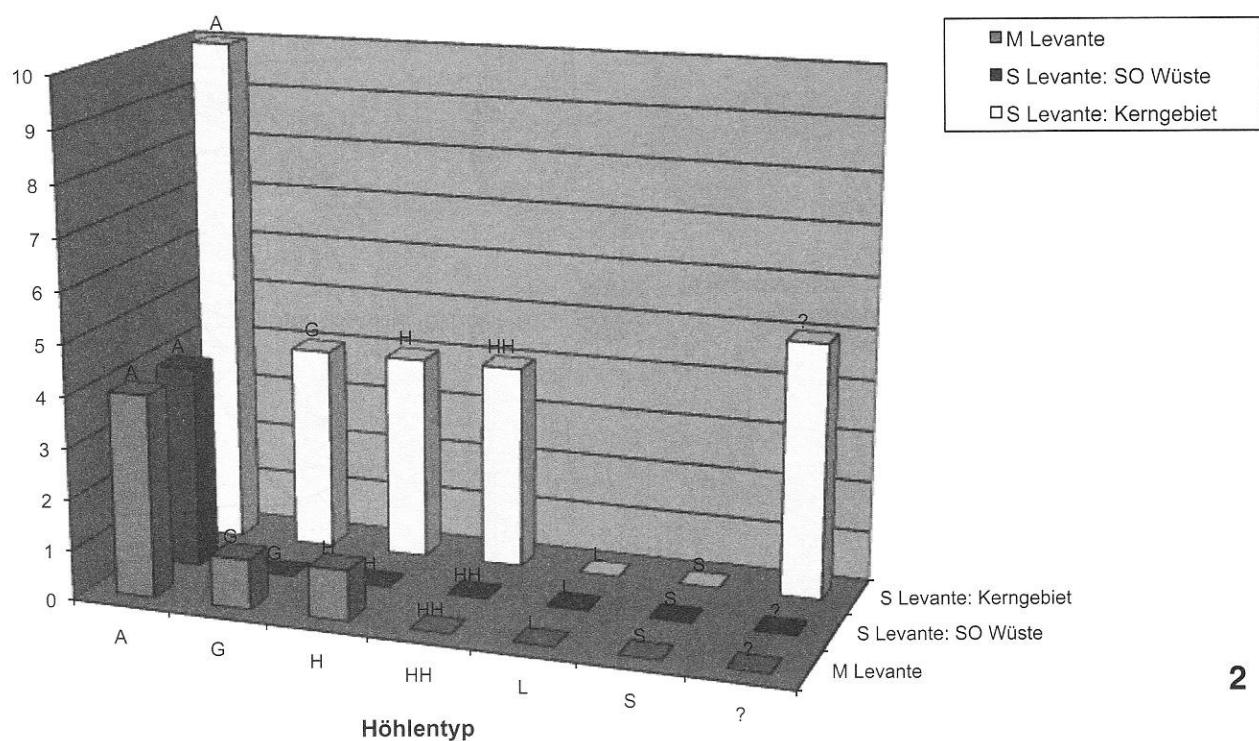
Obr. 6 Anatolie – jeskyně Karain. Nahoře hlavní sál a řez celou jeskyní, dole vpravo valoun s rytinou (epipaleolit), jinak chalkolitické nálezy (podle Kökten, Seeher a Marshack) – Fig. 6 Anatolia – cave Karain. Above the main hall and a cut through the all cave, bottom right a round stone with the engraving (Epipalaeolithic), otherwise Chalkolithic findings (by Kökten, Seeher and Marshack)

Natoufien

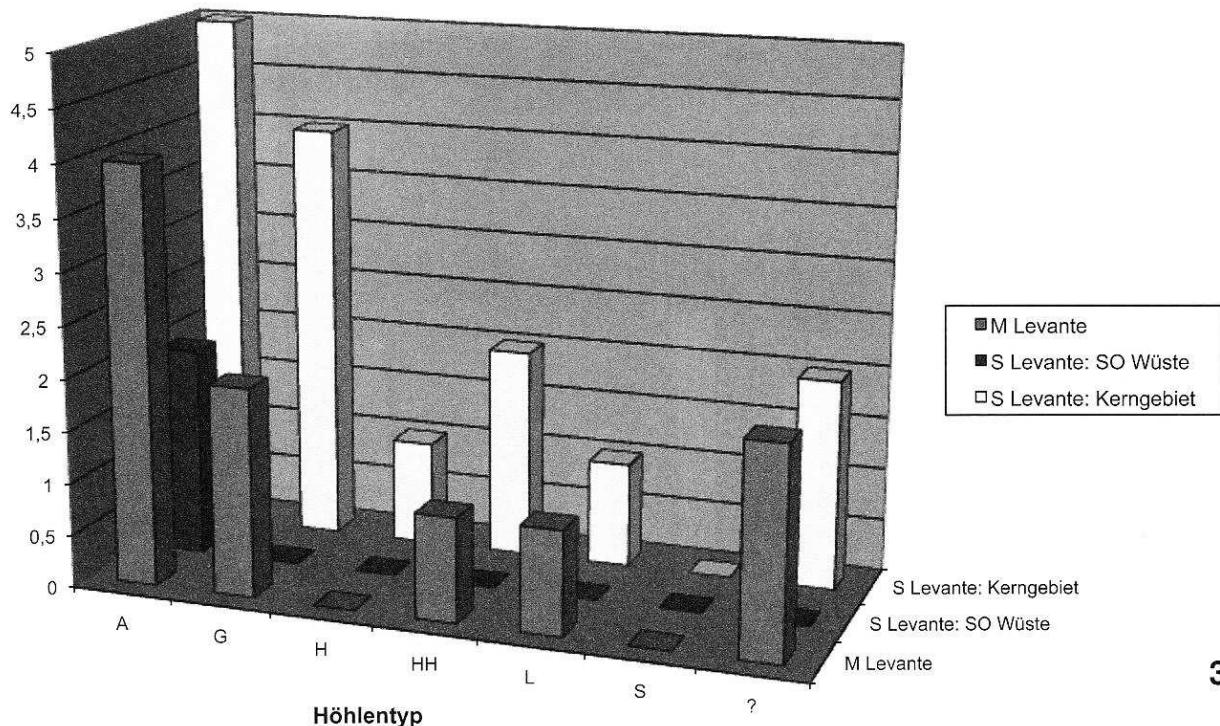
1

Levante in PPN

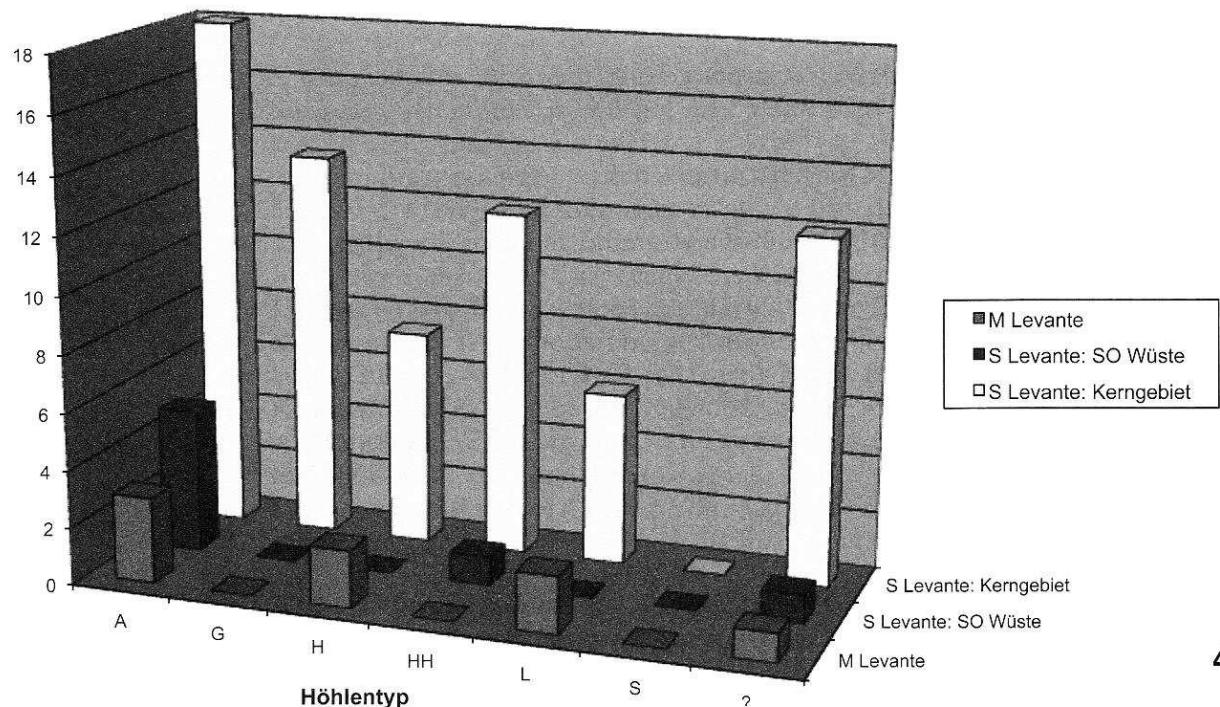

2

Levante im Neolithikum

Levante im Chalkolithikum

Obr. 7 (grafy 1–4) Grafy počtu jeskyní podle typů v jižní a střední Levantě. Typy: A – abri, G – chodbovitě jeskyně, H – jednosíňové jeskyně, HH – vícesíňové jeskyně, L – jeskynní labyrint, S – propast, ? – typ neurčen – Fig. 7 (Graphs 1–4) Graphs of the amount of caves by type in Southern and Central Levant. Types: A – abri, G – corridor caves, H – single-hall caves, HH – multi-hall caves, L – cave labyrinth, S – chasm, ? – type not specified